
ધ્રુવડ બોલ્યું

નીરુ દેશાઈ

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. વનલગાદની દેક્ટરીની સામે ભારતમાં
મયખડ રોડ, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૦૧૫ કિંમત ૨-૪-૦

ગ્રંથનામ દુલ્હા જોલપું

લગ્નિકા ૪-૧-૩

મુદ્રણ અંત્યાવસિ પુ. પં

આદર્શ પ્રકાશન ૭

ધ્રુવડ બોલ્યું

નીરુ જ્ઞાઈ

વર્ષ ૨ જું

પુસ્તક ૨ જું

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે, રાયખડ રોડ
અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ

૧૯૪૫

કિંમત

રૂ. ૨-૪-૦

~~૨૫૪૧૫~~

૨૫૪૧૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
અમદાવાદ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી

: પ્રકાશક :

નવનીતભાઈ પ. મદ્રાસી,
આદર્શ પુસ્તક ભંડાર
ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે,
રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

: સુદ્રક :

હરિભાઈ મગનભાઈ બટ્ટ
ભારતી સુદ્રણાલય, ખાડિયા,
ગોલવાડ, અમદાવાદ.

અ નુ ક મ

~~~~~

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ મૂંઝવણ ...	૬
૨ માસ્તર ...	૧૫
૩ મુલાકાત ...	૨૬
૪ વિદ્યાર્થીઓ ...	૪૧
૫ ધૂંધવાતો અગ્નિ...	૬૩
૫ અન્યાયનો ન્યાય ...	૭૬
૬ સંગ્રામ ...	૮૬
૭ વૈરનો અગ્નિ ...	૯૮
૮ શિયાળાની ઠંડી કંપી ઊઠી ...	૧૧૫
૯ છેલ્લું પગલું ...	૧૩૨

પ્રસ્તાવના

તા. ૬મી ઓગસ્ટ-૪૨ ની વહેલી પ્રભાતે અમે સાબરમતી-જેલની દીવાલો પાછળ બંધ થયા. ત્યારે, બહારના જગતનો કશો ખ્યાલ અમને નહોતો. બીજા દિવસથી જ જેલમાં ભરતી થવા માંડી. નવસોદિયા જુવાનોનાં ને કિશોરોનાં ટોળાં ઊભરાવાં માંડ્યાં. એક યાડ, બે યાડ—સાત દિવસમાં તો અમારું આખું ‘છોટું ચક્કર’ ભરાવાની સ્થિતિ આવીને ઊભી રહી. આરંભમાં બે દિવસ તો છાપાંઓ મળ્યાં. બહારની અમારી દુનિયા સાથે આંકો પરિચય રહ્યો; પણ પછી તો સરકારે છાપાંઓ આપવાનું બંધ કર્યું, મુલાકાતો બંધ કરી. માત્ર રોજ રોજ બઢતી જતી જેલી—સેના જ આ દુનિયા સાથે સાંકળરૂપ બની રહી.

ભાત ભતના સમાચારો આવતા હતા. નિર્માલ્ય ગણાતા ગૂજરાતમાં ગામડે ગામડેથી સરકાર વિરુદ્ધ જંગેલા જંગની વીર-કથનીઓ અમારા દિલને પુત્રકિત બનાવતી વહેવા માંડી. અડાસનો બનાવ સાંભળતાં, અમે ગૌરવ અને અપમાન બન્ને અનુભવ્યાં. ‘૬૦-૬૨નું’ ગૂજરાત જોયું છે, અનુભવ્યું છે. આ વખતે તો એની વીરતા વિષે માત્ર સાંભળવાનું જ હતું. એ શ્રવણમાં ય એક પ્રકારનો રોમાંચ તો જરૂર હતો.

આ સંવેદનામાં 'ધ્રુવ બોલ્યું'નું નિર્માણ થયું. ઓમસ્તના અંત ભાગમાં અમારા કારવાસમાં બેઠાં બેઠાં, અડસ અને ખીચાં મામડાંઓની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં કથા જન્મી. આરંભનાં બે પ્રકરણો તો ત્યારે જ લખાયાં.

સાગરમતીથી એક મહિનામાં તુરત જ નાશીક જવાનું થયું. વાર્તાએ પણ મુસાફરી કરવા માંડી. એમાં સ્વસ્થતા ભાંગી. વાતાવરણ પણ જરા પલટાયું. ત્યાં, 'Moon is Down'—સ્ટાઈન બેઠની નાઝી જુદો! સામેની અનામી પ્રજાની વીર લડતમાથા-હાથમાં આવી ચઢી. મેં લખવા ધારેલી નવલકથા અને આ ચિત્રણમાં ધણું સામ્ય હતું, સપાટીમાં જે કે ધણો ફેર હતો. સ્ટાઈન એક એક નાનકડા કસબાની અણુનમ લડતનું, અને નાઝી હેવાનિયતનું વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં ય માનવતાયુક્ત આદ્રતા, સૈનિકના લેખાશમાં ય ન સૂકાતું માનવહૃદય, તુમાખી અને તિરસ્કાર, અનુકંપા અને અણુનમ નિર્ધારના ચમકારા મૂક્યા છે. વાર્તાની વસ્તુને સમુચિત એવી સચોટતા એણે સાંગોપાંગ જળવી છે. મારા વસ્તુવિધાનમાં ય આવી જ કાંઈક કલ્પના પડી હતી. મૂજરાતના ગામડાઓમાં કેવી અણુનમ ધરવીરતા પડી છે, એ બારડોલી અને રાસે પૂરવાર કર્યું છે. સ્ટાઈન બેઠની નવલકથાના વાંચને મારા મન પર સબળ છાપ મૂકી. એના સંસ્કાર આ નવલકથાના વચલાં પ્રકરણોમાં ઊઠ્યા જ છે. મારા 'માસ્તર' અને એના 'પાદરી' માં ધણું સામ્ય છે. 'નાથી' અને 'મથુર' વાળો પ્રસંગ તો આમાંથી જ ટપક્યો છે. વચલા જન્મે પ્રકરણો એની છાયામાં જ લખાયાં છે. એનો ઋણુસ્વીકાર તો મારે કરવો જ જોઈએ. વાર્તાનો અંત સાવ કલ્પિત છે. સોહનસિંહનું પરિવર્તન કોકને અણુધાયું, છતાંવળિયું લાગે. પણ, દુનિયામાં આવું નથી બનતું શું? વાર્તાના મોટા ભાગના પ્રસંગો, એની કલ્પિતભૂમિ છતાં ય, માત્ર આપણા પ્રાંતની જ તહિ, પણ પરપ્રાંતોની અનુભવકહાણીઓ. પણ, કાંઈક અંશે જરૂર કહી જાય છે.

‘જરની પ્રચંડ લડતના પ્રસંદ જીલવાનું, એને શબ્દસ્થ કરવાનું
 મારાથી શક્ય કેટલે અંશે બન્યું છે, એ તો વાચકો જ કહી શકે.
 મારી પ્રતિજ્ઞા વિશે હું સમાન છું. રાષ્ટ્રોત્થાનનો, રાષ્ટ્રના પ્રબલ
 પ્રતિકારનો એકાદ અંશ પણ નો આમાં આવી શક્યો હશે, તો હું
 મારી જાતને કૃતાર્થ માનીશ બાકી, એક વિનંતિ કરવાનું મન થાય
 છે—ગૂજરાતને આંખણે ખેંચાયેલા આવા સંગ્રામોને શબ્દદેહ આપવા
 મુનશી જેવા કોઈકની શક્તિશાળી લેખિની તત્પર બને તો ગૂજરાતની
 અસ્મિતા કેટલી સોજાવળ બને? શ્રી જ્યંતિ દલાલ જેવા આ કરી
 શકે ખરા—અલબત્ત પારે તો !

નીરુ દશાઈ

—: શુદ્ધિપત્ર :—

૫.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૧૮	પોષાકમાં	ખેઝેટમાં
૨૧	૬	ચલાવવાની	આપવાની
૨૪	૧૫	એમ એમની	એમ
૨૭	૨૬	પાંડ	પા'ડ
૨૮	૮	લાંબી	બાંધી
૩૧	૬	આખા	આવા
૫૭	૨૪	તુરીરકાર મિશ્રિત	તિરરકાર મિશ્રિત
૭૯	શીર્ષક	પ્રકરણ પાંચમું	પ્રકરણ પાંચમાં પછીનું
૮૭	૧૭	દાંડિયા	દા'ડિયા
૯૩	૨૨	એમ મળે	એ પણ

ધુવડ બોલ્યું

પ્રકરણ પહેલું : ∴ ∴ મૂંઝવણ

ગામના મુખી તરીકે કેવળભાઈને સાચે જ મૂંઝવણ થાય એવો પ્રસંગ આવીને તોળાયો હતો. સરકારના મુખી તરીકે એ રાજનામું આપી ફારેજ થયા હતા; પણ જન્મારાથી જે કારભાર તેમના કુટુંબને સુપ્રત થયો હતો, તેમાંથી ગામને માટે મુક્ત થવાનું તેમને માટે સરળ નહોતું. જે દિવસે એમણે રાજનામું લખ્યું, તે જ દિવસે સરકારી ચોરા નહોતો રહ્યો; ત્યાં તો હવે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવામાં આવ્યો હતો. એકત્ર થયેલી માનવમેદનીએ, ‘તમારે કામકાજ કરવું પડશે’ એવો આગ્રહ કર્યો ને કેવળભાઈને એ માન્ય રાખવો પડ્યો.

આ લડતમાં રાજનામું આપવું પડશે એવું એમણે ધાયું નહોતું. ૧૯૩૦ની લડતમાં ગામે અગ્ર ફાળો આપ્યો હતો-નાકરની લડત આ જ વિભાગમાં પૂરજોશથી ચાલી હતી, અને એનું કેન્દ્ર આ ગામ બન્યું હતું. એ વેળા સરકારે ગામને નમાવવા ઘણા પ્રયત્નો કરી જોયા.

ગામના વડીલ માણસોને-વયોવૃદ્ધોને પણ-જેલ ભેગા કર્યો; ગામમાં પોલીસવાળું નાંખ્યું અને સ્ત્રી બાળકોને હેરાન કર્યો, ઘર અને બીજી મિલકત ઉપર જમીનો આણી; મહેસૂલની વસૂલાત માટે ઘરનું રાયરચીકું, ઢોર-ઢાંખર પાણીના મૂલે વેચી દીધા. જમીન હરાજ કરવામાં આવી. એથી પણ ગામ ન નમ્યું ત્યારે છેવટે મારપીટનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો; ઘરમાં ધૂસી જઈ, જે અડફેટે ચઢ્યા, તેમને માપ્યાં. લડાઈમાં ધા કરવામાં શરીરનો કોઈ ભાગ જેવાતો નથી. એમ પોલીસને માટે આ પણ લડાઈ જ હતી ને? આવી ખેસીતમ યાતનાઓ છતાં ગામ ડગ્યું નહિ, અને કોઈએ એક કોડી પણ આપમરજીથી સરકારને ભરી નહિ. એ વખતે પણ જવાનજોધ કેવળભાઈએ રાજનામું આપવા સિવાય પ્રત્યક્ષ લાગ લડતમાં નહોતો લીધો. લોકપચ્છાને વશ થઈ રાજનામું આપી દીધું પણ બીજે જ દિવસે એ ગામ છોડી મોસાળ ચાલ્યા ગયેલા.

’૩૦ની લડત પછી ગામમાં ભારે નિરાશા ને પ્રત્યાઘાત આવ્યાં, અને ગામની રામ લક્ષ્મણ જેવી અતૂટ એકતા તૂટી. અંદર અંદર વિખવાદો થયા, વાડાઓ પડ્યા, ગયેલી જમીનોના અફસોસ તો કોઈએ સીધી રીતે ન કર્યો પણ આ પાયમાલી માટે માંહોમાંહ ગાળો ફેવાની-કોઈ ભળતા જ કારણસર-શરૂ થઈ. ગામના જે જુવાનીયાઓ, જમીનના અભાવે, શહેરમાં રોજી રળવા ગયા, એ ત્યાંના જ વતની બની ગયા. ગામમાં પાછા આવવાનું કોઈને દિલ નહોતું; ગામના કદબોલમય વાતાવરણમાં ધ્રુવડનો અવાજ પ્રતિદિન સંભળાવા લાગ્યો.

મહાસભાવાદી સરકાર પ્રાંતોમાં આવી, અને ગામને જમીનો પાછી મળી. પણ ગામને પહેલાંની એકતા અને શાંતિ પુનઃ પ્રાપ્ત ન થયાં. શાંતિ અને સ્થિરતા માટે સંજીવની વિદ્યા શોધાઈ નથી. ગામના વાડાઓ કાયમ રહ્યા. ગામથી ચરિતાર્થે બહાર ગયેલા માણસોમાંથી બહુ ઓછા પાછા ફર્યા. એક વાર તાર તૂટે છે, પછી ગાંઠેથી એ સંધાય ખરો, પણ તેની અવિભાજ્યતા તો નથી જ રહેતી.

બહારના કાર્યકરો આવી ગામને તડાંઓ સાંધવા આદેશ આપતા; કાંઈક રચનાત્મક કાર્ય કરવા સમજવતા, પણ આની કશી અસર ગામ પર ન પડી. ગામમાં જાણે હાડપિંજરો ફરતા હતાં. ગામનું વાતાવરણ એટલું ખરાબ હતું કે જિલ્લા મહાસભા સમિતિની બેઠક વખતે ‘આ નવી લડતમાં આ કટોદરા ગામનો ફાળો શું રહેશે?’ એવો પ્રશ્ન પૂછાયો ત્યારે એક આગેવાને કહી દીધું, ‘કટોદરા સાવ પાણીમાં બેઠું છે. એની પાસે કોઈ જાતની આશા રાખવી નહિ. એ ગામ પાછળ હવે મહેનત કરવી નકામી છે.’

સમસ્ત દેશમાં ‘૩૦ કરતાં પણ પ્રચંડ જુવાળ આવ્યો, છતાં કટોદરા તો હતું ત્યાંને ત્યાં જ રહ્યું. ગાંધીજી પકડાયા, આગેવાનો જ્વલના સળીઆ પાછળ પુરાયા. સમસ્ત દેશમાં પ્રજાએ ધિરથી સસ્તનતને ધડીલર ચંભાવી દીધી, ઠેકઠેકાણે સભા સરવસો ઉપર ગોળીયારો થયા. ઘણા જવાનીઆઓ માર્યા ગયા અને ધવાયા. પણ કટોદરા પર એની કશી અસર ન થઈ. ન ત્યાં સભા થઈ, કે ન સરવસ નીકળ્યું; ન ત્યાં કોઈએ એમ પણ કહ્યું કે આપણે ભેગા થઈ વિચાર કરીએ. જાપામાં જ્યારે ધરપકડના અને ગોળીયારના સમાચાર ગામઘોડે વાંચ્યા ત્યારે એક ચોવટીઆએ સહુને અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો : ‘નકામી લડત આવે સમયે ગાંધીજીએ ઉપાડી છે. બેચાર દહાડા આવું ચાલશે અને સહુ પાછા ઠરી ઠામ થઈ જશે.’ આવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારી સહુ નિલ કામમાં મૂંઝાઈ ગયા.

આવા ઉત્સાહવિહીન ગામમાં કેવળભાઈને રાજીનામું આપવાનો સવાલ ક્યાંથી આવે? સરકારે મુખીઓને વફાદાર રહેવાનો અને આવા તંગ વાતાવરણમાં ખડે પગે કામ ખમવ્યે જવાનો પરિપત્ર મોકલ્યો હતો. એના ઉત્તર રૂપે કેવળભાઈએ લખી મોકલ્યું હતું : ‘અમારા ગામ વિશે નર્ચિત રહેજો. અમારા વિભાગમાં કશી જ ધમાલ નથી, અને સરકારને અમે પૂરા વફાદાર છીએ. જૂતકાળના બનાવોથી અમારા વિશે સરકારે કશો અભિપ્રાય ન બાંધવો. અમારા

મામમાં આ વખતે કાંઈ થાય એમ નથી.' એમણે ગાંમના બેચાર આગેવાનો સાથે મસલત કરી લીધી. એ બધાનો અભિપ્રાય આવો જ પડ્યો હતો.

રાજનામું આપવાની વાત બાળુએ રહી પણ લાંબા સમયના મનોરથ ફળીભૂત થશે એવી આશા કેવળભાઈના દિલે જગી હતી. રાવસાહેબ થવાનું મન તેમને ઘણા સમયથી હતું. એ માટે સરકારી અમલદારોની ખાતર ખરદાસ કરવામાં, એમને વાડીમાં ઉત્તણી અંગે નોતરવામાં તે કદી ય પાછા ન પડતા. મુખ્ય કચેરીએ, અવસરે કે વખર અવસરે, જ્યારે જ્યારે જતા ત્યારે ત્યારે અમલદારો માટે તુવેરો કે પોંક, કેરી કે શાકભાજી લઈ જવાનું એ ચૂકતા નહિ. એવે વખતે, વાતવાતમાં પોતાને માટે સાહેબ ઉપર કાંઈ લખાણ થાય એવું, પરાક્ષ રીતે સૂચવતા. બેટ સ્વીકાર્યો પછી આવા લખાણો કરવાની કોઈ તસ્દી નહિ લેતું હોય, એવી શંકા તેમને થતી જ નહિ; અને પ્રતિ વર્ષ, જ્યારે માન-અકરામના ચાંદની લહાણીના મુખારક નામોજાપામાં પાને ચઢતાં, ત્યારે વિષ્ણુસહસ્ર નામનો પાઠ કરતા હોય એમ ઉત્સુકતાથી એકેએક નામ એ વાંચી જતા. નામ ન નીકળતાં વળી પાછું કાંઈક લખ મોટા સાહેબ પાસે એ જતા, અને તેમની પાસે શાબ્દિક દિલાસો મેળવી આવતા. 'જુઓને મુખી! આ વખતે તો ઘણા ય માણસોને સંતોષવાના હતા. આવતી વખતે જરૂર તમારું નામ આવવું જોઈએ. મેં ખરાખર ભલામણ કરી છે.' દર વર્ષે લગભગ આવો જ જવાબ મળતો. અને એ જ આશા, ચિલે જતા માડાની માફક, તેમના જીવનની ધરેડમાં ચાલી જતી.

આ વર્ષે આવી આશા ખર ના આવે તેવાં કોઈ કારણો નહોતાં રહ્યાં. તેમના કામમાં આજ સુધી કોઈએ વાંક શોધ્યો નહોતો, તેમની વફાદારી વિશે કોઈએ શંકા ઊઠાવી નહોતી. ને આવા સમયમાં સરકાર પોતાને વફાદાર રહેલા માણસોની કદર કર્યા વખર રહેશે જ નહિ, અને નવી લહાણીમાંથી એકાદ ખરશી-ચકતું પોતાને બાણે પીરસાશે એ વિશે હવે કોઈ જાતની શંકા તેમને રહી નહોતી.

પણ લડત બેચાર દિવસમાં પતી નહિ; અણધાર્યા બનાવોનો ફાંસીદાર સરકારને ટૂંપવા લાગ્યો. સરકારની સત્તાના કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રનો ક્ષય થવા લાગ્યો, શહેરના મોટા મોટા કારખાનાઓ હડતાલના કારણે નિર્જન થવા લાગ્યા. કોલસાની ખાણોમાંના કાળા કોલસા માનવીની હાથે પ્રથમવાર આરામ પામી શાંતિ ભોગવતા હતા. તાર ટેલીફોનના દોરડા તૂટી ગયાં. અનંતમાં અલગ અલગ હોડતા પાટાઓએ પહેલીવાર સાયુજ્યતાનો આનંદ લીધો; હરકરી મથકો અને પોલીસ થાણાઓ, સરકારી ચોરાઓ અને મુસાફરખાનાઓ, શાળાઓ અને સ્ટેશનો ઉપર વિદરેલા ટોળાઓએ દોઢ સડીના જુલમનું વેર સેતા હોય તેવા ભયાનક હુમલા કર્યા. સરકારે આકરાં પગલાં ભર્યાં. ઠેર ઠેર મિલિટરી મૂકી, નિરંકુશ ગોળીબાર કર્યો, એરોપ્લેન મારફતે મશીનગનો ચલાવી, પુરુષના કૃત્યનો બદલો સ્ત્રી પર લીધો. એ ન નમી તો એના બાળક પર લીધો. જર્મનો સામે વિમાની બોમ્બરોનો બદલો લેવાનું કામ કઠીન હતું, પણ હિંદમાં એને ફાવે તેમ એ કરી શકે તેમ હતી.

પણ લડતની પાવક-શિખા આ દમને વધુ વેગથી પ્રગ્વળી રહી એક પ્રાંતથી બીજે પ્રાંત, એક ગામથી બીજે ગામ, દીપશિખા લઇ જુવાનીઓ ધૂમી વજ્યા.

આવી એક સવારે કટોદરા ગામમાં પણ લડતે પ્રવેશ કર્યો. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળી રાષ્ટ્રસૂત્રો લલકારતી ગામમાં આવી પહોંચી. ગામલોકોએ એ વખતે એના પર કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. એમને માન્યું કે એ બધા, ચોમાસામાં પડતા પાણીની પેઠે ગામમાં ફરીને ચાલ્યા જશે. પણ આ ઉત્સાહી ભોંઠો તો રહેવા આવ્યા હતા. એમાંનો એક તો વડોદરા કેબેજમાં ભળતો, ગામના વેપારી માધવલાલનો છોકરો રમણ હતો. એ સૌ અબ્યાસને તિલાંજલિ આપી લડતનો પ્રચાર કરવા નીકળી પડ્યા હતા. અને રમણ પોતાના જ ગામમાં પોતાના બાઈમંધોને લઇ આવી પહોંચ્યો હતો.

આવતાંની સાથે જ ગામના છોકરાઓને ભેગા કરી આ વિદ્યાર્થીઓએ એક સરખસ કાઢ્યું. રાત્રે સભા કરવા થાળી પીરી, અને સભામાં ધણીએ સરકારની નીતિ સંબંધે, જમતમાં ચાલતા મહાયુદ્ધ સંબંધે તીખાં ભાષણો કર્યાં. સૌથી વધુ જલદ ભાષણ તો રમણનું હતું. એણે કહ્યું : ‘આપણા ગામે આખા જીલ્લાને, આખા પ્રાંતને, ના-આખા દેશને અહિંસાત્મક અસહકારનું જ્વલંત ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. આ ગામના દરેક કુટુંબમાંથી ઓછામાં ઓછો એક માણસ જેલમાં ગયો છે. ગામે પોતાની જમીન, પોતાનું સર્વસ્વ હુંટાવી દઇ કુરબાનીનો જ્વલંત ઇતિહાસ રચ્યો છે. મને મારા ગામ વિષે જ્યારે પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે અભિમાનપૂર્વક આ ગામનું નામ હું લઉં છું, અને મારા સહાધ્યાયીઓ મારી ઇજ્જત કરે છે. હું જાણું કેઈ મહાન બુદ્ધિમાંથી આવ્યો હોઈ, તે રીતે મારો સત્કાર થાય છે. સરદાર અને ગાંધીજી આ ગામની પ્રશંસા કરતાં થાકતા નથી. હું અહીં આવવા નીકળ્યો, ત્યારે મારા મિત્રો મારી સાથે આવવા પડાપડી કરતા હતા. સહુને આ ગામ અને ગામલોકને જોવાં હતા, મેં ધણીને વાર્ષી, પણુ આટલા બોલોને લાવ્યા વગર છૂટકો ન થયો. આજે દેશભરમાં બ્રિટીશ રાજ્યને ખત્મ કરવાની જખરી ખૂંએસ જગી છે. ગામેગામ આનો દાવાનળ ફેલાવવા લાગ્યો છે. મહિના બે મહિનામાં આ જલ્દીમ સરકારનો અંત આવી જશે. આપણે એનો અંત આણીશું. મને અકસોસ છે કે ગામલોક હજી અંત બેઠા છે. એમની વીરતા હજી પ્રજ્વળી જડી નથી. એમના ઉપર લડતનો રંમ હજી ચઢ્યો નથી. મને એ વાતની શરમ આવે છે, હું અહીંયાં સંગ્રામભૂમિ માની આ બધાને લાવ્યો હતો. આ સ્વાધીનતાના સંગ્રામના અદના સિપાઈઓ થવાની ઝંખના સાથે અમે અહીંયાં આવ્યા હતા. આજે જો મેં અહીંયાં જોયું છે, આજે જો બેદરકારી, જો લાપરવાહી, આ સંગ્રામ તરફ જો ઉપેક્ષા, નફરત અમને જોવા મળ્યાં છે, તેથી શરમથી-નામોશીથી-મારું મસ્તક નમે છે. આ મિત્રોને હું

કહું છું કે તમે જે અમારા માટે સાંભળ્યું હતું તેમાં કશું સત્ય નહોતું. અમારી વાતો આપવડાઈતી વાતો હતી. અમે આવેશમાં આવી એકવાર જીવનનો ઊજળો ઇતિહાસ રચ્યો હતો, પણ એ અમારી ભૂલ હતી; માત્ર ક્ષણિક, ચંચળ આવેશ હતો. એ પતંગીયા જેવા કળકારને જીવનનો શાશ્વત ઉજાસ-પ્રકાશ માનવાની ભૂલ મેં, તમે સહુએ કરી હતી. એ હવે ભૂલી જાઓ. અમે સાચેસાચ તો કાપર હતા-નામદર્દી હતા. આજે અમારી સારી સ્થિતિનો ખ્યાલ તમને આવશે. તમારા શબ્દો અમને પાણી નહિ ચઢાવી શકે-અમને ઉત્સાહ નહિ આપી શકે. અમે કશું ન કરી શકીએ, અમે આ લડતમાં કશો ફાળો ન આપી શકીએ તો અમને માફ કરશો.'

આંખમાં આંસુ સાથે જ્યારે રમણ બેસી ગયો, ત્યારે એક જાતની ચમક સભામાં વ્યાપી ગઈ. ઘણા શ્રોતાઓને એમ લાગ્યું કે બહારના માણસો આગળ જાંખા પડવા જેવું ગમે કાંઈક તો ક્યું જ હતું. લડત માટે એક સભા પણ નહોતી કરી. એટલી ફરજ તો સહુ ચૂક્યા જ હતા. સભામાં કેટલું બેસ્યું નહિ, છતાં વાતાવરણમાં એમાસાના ધનધોર આકાશમાં વિજળીનો એકાદ ચમકાર થાય એવો ફેરફાર થયો હતો.

ખીજે દિવસે સવારે રમણ પોતાના બાઈબિંધો સાથે વિદાય થયો. ગામના કેટલાક લોકોએ તથા માધવલાલે તેને થોડા દિવસ રહી જવા આગ્રહ કર્યો. 'પણ મારે અહીંયા નથી રહેવું' એમ કહી પડેલા મુખે રમણ વિદાય થયો.

એ દિવસે સાંજે વિજળીનો આંચકો લાગી જાય એવા સમાચાર ગમે સાંભળ્યા. રમણ અને તેના બાઈબિંધો પાછા જવા અડાસ રોશને ગયા હતા. ખીજ પણ ટોળીઓ ત્યાં આવી હતી. રોશન ઉપર જ, વનમાં શિકારની શોધમાં નીકળેલા શિકારીઓ જેવી, મિલિટરી તેમને ભેગી થઈ. વિદ્યાર્થીઓને જોતાં જ મિલિટરી ઉશ્કેરાઈ. સહુને ઘેરી લઈ નજીકના ખેતરમાં લઈ ગઈ અને ત્યાં આ નિઃશસ્ત્ર વિદ્યાર્થી

થીઓ પર તેમણે, બિલાડી ઊંદરને રમાડી મારી નાંખે એવી રીતે, ઝોળીઆર કર્યો. આ ઝોળીઆરનો ભોગ થનાર રમણ પણ હતો. ગામ આખું સળવળી ઊઠ્યું.

ગામમાં છેલ્લા દશ વર્ષમાં નહિ થયેલી એવી મંજવર સમાચાર. ગામના સ્ત્રીપુરુષો સહુ એક પક્ષમાં હતાં. એક પળમાં ગામના તમામ સંધાઈ ગયાં અને એકતા સ્થપાઈ ગઈ. એક પળમાં ગામના પહેલાનાં નિરાશા અને નિરુત્સાહ રમણના અદ્ભુત અલિદાનની ભેખડ પર ભાંગી ગયાં.

વિસ્મૃતિની ધરતી નીચે નામશેષ અનેકું ૧૯૩૦નું વર્ષ વળી પાછું જંગી ઊઠ્યું. ગામે બ્રિટિશ સરકાર સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ન્યાં સુધી આઝાદી મળે નહિ ત્યાં સુધી ગામ લોકોએ જાંખીને બેસવું નહિ, એક પાઈ સરકારને ભરવી નહિ, એના દરેક કાર્યમાં દબલ નાંખવી; અને ગામ લોકની સમિતિ નીમી આઝાદ ગામ તરીકે ગામનો વહીવટ કરવો.

રમણ જે જીવતાં ન કરી શક્યો, તે એના મૃત્યુએ શક્ય બનાવ્યું.

એ જ રાત્રે કેવળભાઈને ત્યાં વડેરાઓ ભેગા થયા. રાજનામા વિશે વાતચીત ઉપડી. “હવે, મુખી! તમારે રાજનામું આપવું જોઈએ.” ગામના વયોવૃદ્ધ ગણાતા માધવલાલે આગ્રહ કર્યો.

“માધુકાકા! રાજનામું તો આપું, તો પણ આપણું ગામ તો તમો જાણો છો ને?” કેવળભાઈએ શંકા રજૂ કરી.

“તને એમ ભય છે કે તું મુખીપણું છોડી દઈશ તો ખીજો કો'ક અંદર હાથ ધાવશે એમને?” કેવળભાઈએ આ વેળા મુરખીઓ તરફ નજર નાંખી. કોના ઉપર વહેમ છે એમ સીધી રીતે કહેવાને અદલે સંજ્ઞામાં જ કહેવાનું કહી દીધું.

“અમે બેઠા છીએ એમાંથી તો કોઈ નહિ લ્યે એની તને ખાંહેધરી. ફરી મુખીપણું ભોગવવાનો સવાલ આવે ત્યારે તું જ

અમારો મુખી થાય, એવી અમે પ્રતિજ્ઞા લઈએ, અને આખા ગામ ખાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવીએ.”

ખીજે દિવસે અત્યંત ઉત્સાહમાં ગામભોજ એકત્ર થયું, અને કેવળભાઈની જગ્યાએ મુખીપણું લે, તેને રણુછોડરાયના સમ, એવી જાહેર પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ; એટલુંજ નહિ, ગામની આખી આગેવાની પણ કેવળભાઈએ જ કરવી. એ કહે તે તમામ લોકોએ કરવું, એવી મતલબનો ઠરાવ થયો. તમામ લોકો સરઘસઆકારે ચોરા ઉપર મથા. ચોરા ઉપર કેવળભાઈના જ હસ્તે જ રાષ્ટ્રધ્વજ ચઢ્યો.

કેવળભાઈએ મતાદારોના રાજનામાં સમેત પોતાનું રાજનામું અમલદારને મોકલી આપ્યું. આથી સત્તાવાળાઓ ચોંક્યા. કટોદરા ગામે આવો ઠરાવ ઠર્યો એની અસર આસપાસના વિસ્તારમાં પડ્યા વગર રહેવાની નથી, ત્યાં સળગેલી આગ સર્વત્ર પ્રસરી જશે, બ્રિટીશ સરકારના સાંધા ઢીલા કરી નાખશે; આવો ભય, જૂતકાળની કારકીર્દી જોતાં, સત્તાવાળાઓને લાગ્યો. પ્રારંભમાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓને અડકવું નહિ, એવી નીતિ સામાન્ય રીતે સરકારની આ વખતે હતી, પણ કટોદરાને એમાં અપવાદરૂપ ગણવાનો, ગામનો જુસ્સો આગળ વધે, વેગ પકડે એ પહેલાં તેને તોડી પાડવાનો, સત્તાવાળાઓએ નિર્ણય કર્યો. ખીજે સ્થળે સામાન્ય પોલીસ મોકલવાની હતી; કટોદરામાં મિલિટરીના દસ માણસો એક અફસરની સરદારી નીચે રવાના કરવામાં આવ્યા.

કટોદરા વિશે અફસરને અનેક વાતો કહેવામાં આવી હતી: “ગામ ‘જકવાળું’ છે, સંભાળીને કામ લેજો. જરૂર પડે, લાકીનો કે ગોળીખારનો ઉપયોગ કરજો, ગામના માણસોને ફોસલાવવા પ્રયત્ન કરજો. પલમાં લઈને કામ કરશે તો ગામની ટેક કદાચ ભાંગી જશે.”

અફસર સોહતસિંહ રાજપૂત હતો. એ થોડા સમયથી ગુજરાતમાં આવીને વસ્યો હતો અને લોકમાનસથી થોડે ઘણે અંશે પરિચિત પણ થયો હતો.

એણે દમામ પાડવા માટે ટૂંકડીને કૂચ કરાવતાં કરાવતાં ગામમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ગામના લોકને એની જાણ તો થઈ હતી પણ કોઈએ આ સરકારી ઠમકા પર ધ્યાન ન આપ્યું. સહુને સૂચના મળી હતી તે પ્રમાણે કામમાં મગ્ન રહ્યાં. પણ ટૂંકડી આમળ વધતાં જ નાના છોકરાઓએ ‘ઇન્ડીલાય ઝીન્દાબાદ’ના પોકાર કર્યો. સોહનસિંહને ગામના મિત્રજનો પ્રથમ પરિચય થયો.

એણે આવીને ચોરામાં મુકામ કર્યો. પણ શાષ્ટ્રધ્વજ ન ઉતાર્યો. આવીને એણે કેવળભાષને સંદેશો મોકલ્યો કે, હું તમને મળવા બીજો દિવસે સવારે આઠ વાગે તમારે ઘેર આવીશ.

કેવળભાષને મૂંઝવણ આમાંથી થઈ હતી. એમણે લશ્કરી અફસર સાથે પહેલાં કદી પ્રસંગ પાડ્યો નહોતો. લશ્કર ગામમાં આવ્યું છે, અને નવાજૂની કરશે, તો એને એ પોતે અટકાવી નહિ શકે, એવી માન્યતા પહેલાંના અનુભવે તેમના મનમાં તરત જ બંધાઈ ગઈ હતી. બ્રિટિશ સરકારની લશ્કરી તાકાતનો એમને કીકીક ખ્યાલ હતો. લોકબળ આ લોખંડી તાકાતને બાંગી નાંખી શકે, એવી શ્રદ્ધા એમના દિલમાં હતી જ નહિ. એમણે શહેરમાં પોલીસના દોરદમામ નોંધ્યા હતા. એની તાકાતના પ્રદર્શનો વારંવાર, કોઠ મુઘ્ધ પત્નીની માફક, નિહાળ્યા હતા.

કલેક્ટર, મામલતદાર વગેરે પાસેથી સાંભળ્યું હતું : “ આ સરકાર ભારે મજબૂત છે. એનું બળ પચાંડ છે. એ ગમે તેવા તોફાનને દાબી દેવા શક્તિશાળી છે.” જે થોડો ઘણો ઇતિહાસ એ શાળામાં ભણ્યા હતા, એમાંથી ય એ જ જાણવા મળ્યું હતું કે સિરાજ-ઉદ્-દૌલાથી માંડી ૧૮૫૭ના બળવા સુધી હિંદીઓની વારં-વાર હાર જ થઈ હતી, અને સરકારનો વારંવાર વિજય થયો હતો. એક ઉનાળાની રાત્રીમાં આ પ્રશ્ન વિશે રમણ સાથે એમણે વાદવિવાદ પણ થયો હતો. રમણ એમ બતાવવા માંડતો હતો કે ઇતિહાસમાં

રજૂ કરવામાં આવેલી હકીકતોમાં સત્યનો અંશ ઘણો ઓછો છે. 'સાચું પૂછો તો કાકા! અંગ્રેજોએ આપણને અંદરઅંદર લડાવી માર્યા છે. મિરજાદર ના હોત તો સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હારત ખરો? શીખો ન હોત તો ૧૮૫૭નો બળવો નિષ્ફળ જત ખરો? અંગ્રેજો ન્યાં ન્યાં જીત્યા ત્યાં ત્યાં માત્ર પ્રપંચ અને છળકપટ સિવાય બીજી રમત એ રમ્યા નહોતા. અંગ્રેજોએ સાચી વીરતા ક્યાં યજતાવી હોય એવો દાખલો તો શોધી આપો!' રમણુની આ હકીકતોનો જવાબ તેમની પાસે નહોતો-તેનો પ્રતિકાર કરવા જેટલું જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું નહોતું. એટલે, ગામડાના અર્ધશિક્ષિત માનવી પેઠે, તેમણે ઈન્કાર ન બણ્યો. પણ રમણુની વાતમાં એમને શ્રદ્ધા નહોતી બેડી.

અંગ્રેજ સરકારની અપરિહાર્ય શક્તિમાં વસેલી આ શ્રદ્ધાએ એમની મુંજવણ ઘટાડવાને બદલે વધારી.

બીજો પણ એમને એક વસવસો હતો. અમલદારની ખાતર-ખરદાસ્ત ઠરવી કે નહિ? ગામલોકોનો એ ઠરાવ હતો કે સરકારી અમલદારો સાથે સહકાર ન કરવો, એમને સીધું સામાન પણ ન આપવું, એમની સાથે બોલવુંચાલવું ય નહિ.

પણ કુટુંબની પ્રણાલિ એવી હતી કે દુશ્મન પણ ધરે આવે તો એનું સ્વાગત તો કરવું જ જોઈએ. કેવળભાઈના કુટુંબમાં આવા પ્રસંગો એકથી બેવાર આવી ગયા હતા. એકવાર બહારવટીયો દાદુ જ એમને ઘેર આવી ચઢેલો, ત્યારે કેવળભાઈના દાદાના દાદા, લલ્લુભાએ સરકારી મુખી હોવા છતાં, એને ઘરમાં સંઘરેલો. ફોજદાર એને પકડવા આવ્યો ત્યારે લલ્લુભાએ હોકો મગડાવતાં રોકડું સંભળાવ્યું. “ના સાહેબ! આજે તો એ ન બને. દાદુ મારા ઘરનો મેંમાન. મારું માથું મળે, પણ દાદુ ન મળે. મારા ઘરમાંથી બહાર નીકળે પછી તમે ફાવે તેમ કરજો.”

એનાથી વધારે જવલંત પ્રસંગ તો કેવળભાઈના જીવતાં જ એમણે જોયેલો, ૧૯૩૦-'૩૨ ની લડતમાં એ રાજીનામું આપી બીજો

મામ રહેવા મચેલા, ત્યારે એ ગામમાં એક દિવસ સભા પર લાઠી આવેલી. એક સૈનિક સખ્ત ધાયલ થઇ કેવળભાઈના ઘરમાં પેસી ગયો. પોલીસ એની વાંસે પડી, અને ઘર સુધી આવી પહોંચી.

“અમારા માણસને સોંપી દો. એ આ ઘરમાં સંતાઈ ગયો છે.”

કેવળભાઈ પેલા માણસને લેવા જતા હતા, ત્યાં તેમની વૃદ્ધ માનો અંદરથી અવાજ આવ્યો: ‘કેમ શું છે, ભાઈ?’

“પોલીસ આવી છે.”

“શાને માટે?”

“પેલા ધાયલ સૈનિકને લેવા માટે?”

લાકડાને ટેકે મા બહાર આવી. એની કરચલીઓમાં નવું લોહી આવ્યું. એની નિસ્તેજ આંખો પ્રકાશમાં ચમકી ઊઠી. “એ ના બને ભાઈ! અમારા ઘરમાં આવ્યા પછી અમે સુપ્રત ન કરીએ.”

“માજી! માની જાવ. સરકારી માણસને ઘરમાં રાખવામાં ગુન્હો થાય છે, તમે શીદ વચ્ચે આવો છો?” શિકારીની અદાથી ફોજદારે ઠપકો આપવા માંડ્યો.

“એ જે થવાનું હોય તે થાય. એને સોંપતા મારે મારો દેહ આપવો પડશે.” માજીનો નમેલો દેહ ટટાર થયો.

ફોજદાર સમજી ગયો અને ચાલ્યો ગયો. કેવળભાઈની સ્મૃતિમાંથી આ પ્રસંગ કેમ વીસરાય?

આવી પ્રજ્વાલિ હોય ત્યાં ઘરમાં જે કોઈ આવે તેનું સ્વાગત કર્યા વગર ચાલે ખરું?

એમણે આ મૂંઝવણમાંથી ઉગરવા મંછાને-પત્નીને-હાંક મારી. “કેમ?” મંછા આવી. એના મુખ પર ઓછો ઉદ્વેગ નહોતો. એ પતિની ચિંતાનું કારણ સમજતી હતી. એને વ્યવહાર સિવાય બીજી કશી ગમ નહોતી. પણ પતિને માથે આવી પડેલો બોજ સમજવા,

હલકો કરવા એ કોશિષ કરતી હતી. એની આધેડ વય સુધી આવો પ્રસંગ પહેલીજ વાર આવ્યો હતો.

“ આવતી કાલે પેલો અમલદાર આવશે, એને શું જમાડશે ? ”

“ શું ? ” મંછાનો અવાજ જરા તીખો બન્યો. એની અનિચ્છા કેવળભાઈએ પારખી.

“ આપણે ઘેર આજ સુધી કોઈ અમલદાર જમ્યા વગર પાછો ગયો નથી. આને પણ એવો આમલ કરવો તો પડશે ને ? ”

“ શું કરવા ? આજનો સમય જુદો છે. આવા મૂવા ઘણા ય આવે, એમાં આપણે શું ? ”

“ પણ એમ તે કાંઈ ચાલે ? ” મંછાને મનાવતા મૃદુ અવાજે કેવળભાઈ બોલ્યા. આ નવી આપદા ઝિભી થઈ હતી.

“ કેમ ન ચાલે ? પછી આ ગામલોક શીટકાર વર્ષાવશે, અહિંષકાર કરશે એ કોણુ વેઠશે ? કદાચ તમારે તો ઠીક છે કે અહીં તહીં બહારગામ રખડ્યા કરશે, પણ મારે રોજ તેમની સાથે એસવાનું રહ્યું—એમની ટીકા સાંભળ્યા કરવાની. એ નિંદા મારાથી સહન નહિ થાય. તેમાં ય મંચુને મારે પીપળા વેરે નથી પરણાવવી. એને વર કોણુ દેશે ? આ બધાને વિચાર કર્યા વગર અમલદાર આવે છે માટે જમાડી દેવાની સીધી વાત કરો છો ! ” મંછાનો ગુસ્સો વધ્યો હતો. પણ તુરંત જ એ નરમ પડી બધ, એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મંછા પાછી બોલો :

“ તમને પગે લાગું છું કે આપણે આ વાત માંડી વાળીએ. એ મળીને એને ઠેકાણે જશે. પણ ગામલોક સાથે આપણે વેર નથી બાંધવું. ”

કેવળભાઈ થોડીવાર અનુત્તર રહ્યા. હવે કંઈ દલીલ કરવી એ તેમને સમજાતું નહોતું.

“ તો સારું ! ચાલ ચાનારતો તો કરીશ ને ? ”

“મારું કશું માનો તો કશું જ નથી કરવું. આપણો છોકરો પર ગોળી ચલાવનારને માટે કશું ય બનાવતાં મારો હાથ નથી ઊપડતો; મારું ચાહે તો એ ધરમાં આવે તો આ સાંભેલું એના માથામાં મૂકું.”

વાત તો સાચી હતી. પણ ધરની ખાનદાની, અમલદારનો ડર...

“તો મારે કરવું શું?” કેવળભાઈના અવાજમાં અસહાયતા હતી.

“એમ કરો, માસ્તરકાકાને બોલાવી પૂછો. એ રસ્તો જરૂર સૂઝાડશે.”

વાત સાવ સાચી હતી. આવા પ્રસંગે જોષ્ઠતારામ માસ્તરની અક્કલ જ કામ કરી શકે, એ વિશે કશી શંકા નહોતી. આવી આપત્તિવેળાએ એમની અક્કલે જ અનેકને ઉગાર્યા હતા. એમનું નામ યાદ કરવા માટે એમણે મંજાનો મૂંગો આભાર માન્યો.

“રધા!” એમણે રાવણીયાને બૂમ મારી.

“કેમ કાકા?” રધો તુરત આવ્યો. એને મન તો કેવળભાઈ હજી ય મુખી જ હતા.

“જા જોઈએ, માસ્તરને ઝટ બોલાવી લાવ.”

“અત્યારે જ કે?”

“અબધડી. કહેજો કે મુખી અત્યારે જ બોલાવે છે. ખાસ અમત્યનું કામ છે.”

રધો ગયો, અને માથેથી એક મોટો બોજ ઊતર્યો હોય એમ મુખીએ મ્હોંમાં હોકાની નળી લીધી.

પ્રકરણ બીજું :   ::   ::   માસ્તર

જોધતારામ માસ્તર ગાદી તકીએ અઢેલી બેઠા હતા ત્યાં રધો
આવી પહોંચ્યો.

“ માસ્તર સા’બ ! મુખી બોલાવે છે.”

“ સારું.” માસ્તરને પહેલાં તો મુખીનું તેડું ખાસ અગત્યનું ન
સાચું. એમણે નીચા મ્હોંએ જવાબ આપ્યો, અને પોતાના જીવનસાથી
સમા પાનના ડાબલામાંથી સૂડી કાઢી સોપારી કાતરવા માંડી.

“ અબઘડી બોલાવે છે. કશું છે કે તેડીને આવ.” રધુ અકળાયો.

માસ્તર ઊભા થયા. મુખી ખાસ કામ વગર આવો ઉતાવળનો
સંદેશો મોકલે નહિ, એની તેમને ખાતરી હતી. એમણે મુખીનું
મગજ અને એમાં ચાલતી ગડમથલ કળવા પ્રયત્ન કર્યો. ગામના
વાતાવરણથી માસ્તર અપરિચિત નહોતા. ગામમાં બનેલા સર્વ
બનાવો અને તેના પરિણામરૂપે આવેલ પોલીસપાટી વિશે માસ્તરને
સંપૂર્ણ જાણ હતી. એ મુખીનું, ગામનું ભાવિ કળવા-સમજવા-
પ્રયત્ન કરતા હતા.

“ અંબુ !” એમણે પોતાના છોકરાને બૂમ મારી : “ મારું
બહેરણુ જરા લાવતો. મારે મુખી પાસે જવું છે.”

પહેરણ પહેરતા માસ્તરની નજર સામે ચિત્રસૃષ્ટિ ખડી થવા માંડી: સંખ્યાના હૃદયના વક્ષોવાટના રંગો જેવી, ચિત્રવિચિત્ર, કરુણ, બયાનક—

માસ્તર માટે આ અનુભવ સાવ નવો નહોતો. સરકારી નીતિરીતિનો, કાવાદાવાનો અને દમનનો અનુભવ એમણે ૧૯૩૨ દરમ્યાન કર્યો હતો, અને લોક પર ગુજરેલા ત્રાસ તેમણે આંખે નિહાળ્યો હતો. ઘોળે દહાડે જપ્તીઓ આવતી, માલમલકત હરાજ થતી, ભિખા પાક પર પોલીસપહેરે મૂકાતો. પોલીસ આવીને ગામમાં રંજડ કરતી, ઘરડા માણસને પરહેજ કરવામાં આવતા, જુવાનોને પીટવામાં આવતા, સ્ત્રીઓની નિર્લજ મશ્કરી થતી. તે છતાં લોકો ડગ્યા નહોતા, એ બધું એમણે પંડે જોયું હતું.

પણ આ વખતે સરકાર કદાચ આટલું જ નહિ કરે. જે જે ગામોમાં પ્રતિકારનો પાંચજન્ય શંખ ફૂંકાયો હતો, જ્યાં જ્યાં સરકારી સત્તાનો ઇન્કાર થયો હતો, ત્યાં ત્યાં બૂખ્યા વરુની માફક સરકારી પોલીસ તૂટી પડી હતી. આઆલવૃદ્ધ, સ્ત્રી-પુરુષ સૌને કશા ય ભેદભાવ વગર આ જંગલી જુલમના ભોગ બનાવવામાં આવ્યા હતા. કોઇની ખોપરી તૂટી હતી, કોઇના હાથપગ ભાંગ્યા હતા. ગોળીખાર એ તો સામાન્ય રોજિંદો વ્યવહાર બની ગયો હતો. એમણે સરકારી ^{રોજિંદો} ~~પોલીસ~~ યીનમાં ગુજરવામાં આવતા જપાનીસ જુલમોની કહાણી અનેકવાર વાંચી હતી: “સ્ત્રીઓ પર સિપાઇઓ અત્યાચાર ગુન્હરતા, ગામડાઓ સળગાવી દેતા આ ક્રાસીરટ જુલમખોરોના કરતૂકોની કહાણી કેવી રીતે વર્ણવી શકાય ?”

હા ! સરકારે આદરેલા જુલમની સાચી કહાણી વર્ણવવા માટે ક્યાંથી લેખિની લાવવી ? કાળામાં કાળી થાહી પણ એનો ચિતાર કરવા શક્તિમાન નથી બનતી !

ગામના ભાવિનો વિચાર આવતાં મારતર જરા કંપ્યા. એમને મહાભારતનો એક શ્લોક યાદ આવ્યો.

આ જીવનમાં સુખ કરતાં દુઃખ અધિક છે. અને કુરુક્ષેત્રની ભયંકરતા પણ સાથે જ ખડી થઈ ગઈ. એમણે જીવરા બહાર પગ મૂકતાં જ પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું “પ્રભુ! તું સહાય થજે.”

જોષ્ઠતારામ મહેતાજી ગામના વતની નહોતા છતાં, ગામના વતનીઓએ તેમને પોતાના સ્વજન તરીકે જ અપનાવ્યા હતા. અમદાવાદ જીલ્લાના એક નાના ગામડાના એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો હતો. ગામમાં જ યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરતાં સાત ધોરણ પૂરાં કરી વર્નાક્યુલર ફાઇનલની પરીક્ષા આપી દીધી કે તુરંત જ એક યજ્ઞમાનની—એ લોકલમેડીના સભ્ય હતા—વમથી માસ્તર નિર્માઈ ગયા.

માસ્તર થયા પછી એમની બદલી બેત્રણ ગામોમાં થઈ. પણ પછીથી કટોદરા ગામે એ રથાયી થઈ ગયા. આ ગામમાં આવ્યા ત્યાંસુધી એ અવિવાહિત હતા. આવ્યા પછી એમણે લગ્ન કર્યાં. ગામ તેમને આશિર્વાદરૂપ-શુકનરૂપ-તોવડયું.

માસ્તરની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં ધીરે ધીરે જામવા લાગી. લોકો કાગળપત્તર તેમની પાસે વંચાવવા, લખાવવા આવતા; કોષ ધુદ્ધતં જોવડાવવા આવતું; કોષ કુંડલીઓ કે જન્મમાફર કરાવવા આવતું; કોષ ગ્રહની પતોતિ દૂર કરાવવા ક્રિયા કરાવવા આવતું, કોષ તર્પણ ક્રિયાઓ કરાવવા આવતું; માસ્તર બધી બાબતોમાં પારંગત હતા. અને ગમે તેનું કાર્ય કરી આપવાની ના પાડતા નહિ. એમણે યજ્ઞમાનવૃત્તિ છોડી દીધી હતી. પણ લોકો શુભપ્રસંગે કે ધર્મ પ્રસંગે એમને વિસરતા નહિ. આવા તમામ પ્રસંગો માસ્તરની હાજરી વગર સંભવી શકતા જ નહિ.

એમની બ્યવહારકુશળતાનો લાભ અનેક પ્રસંગોએ ગામ લોકને મળ્યો હતો. ગામના કૂવાનું પાણી ગળાવવાનું હતું, ત્યારે માસ્તરની આ કુશળતા પહેલીવાર અપમાં આવી.

“આ કલેક્ટર ગામ આમળથી જવાનો છે. એને હારતોરા કરો. ફૂવાના હવાડાનું એને હાથે ઉદ્ધાટન કરાવો. અને સાથે જ મંજણી કરશે તો તુરત કામ થઈ જશે.” એમણે માર્ગ બતાવ્યો. અરજી તૈયાર કરી આપી, બે ચાર ઠેકાણે કામગીરી લખી નાંખ્યા, અને લોકોનું કામ પતી ગયું. લોકોની એમના પર શ્રદ્ધા બેસી ગઈ.

૧૯૩૦ ની લડત આવી ત્યારે ય માસ્તરની શક્તિનું દર્શન લોકોને થયું. એમણે ગીતો રચ્યાં. લોકકંઠે તુરત ચઢી ગયે તેવાં સરસ ગીતો એ છોકરાંને ગોખાવતા અને સરખસમાં તેમને ફેરવતા. અહાસભાવાદી કાર્યકરો સાથે એ પોતે આળુઆળુના ગામડાઓમાં ફરવા જતા. લોકોને શાસ્ત્રોના, પુરાણોના દાખલા આપી, સ્વરાજ્યની વાત કરતા. શહેરમાંથી કામ કરવા આવેલા જુવાનીઓએ તેમની વાત કરવાની આવડત પર મુગ્ધ હતા. થોડા દિવસ તો એમણે અવિરત શ્રમ લઈ લોકજગૃતિ વ્યાપ્તિ પોતાનો ફાળો આપ્યો.

પણ એમાં જ એમની કસોટી થઈ. લોકલેખોડંબાંથી એમના પર લીકાફોડો આવ્યો : “તમે કોંગ્રેસની ચળવળનો પ્રચાર કરો છો એવું તમારી બાબતમાં લખાણ આવ્યું છે. તમે છોકરાઓને બરાબર બજાવતા નથી. એમને ગમે તેવા રાજ્યદ્રોહી ગીતો ગવડાવો છો, સરખસો કઢાવો છો, ગામડામાં જઈ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરણી કરો છો. આ બાબતમાં તમારે તાબડોતોબ જવાબ આપવા હાજર થવું.”

માસ્તર માથે બારે સંકટ આવ્યું હતું. આ લીકાફોડો વિશે એમણે ગામમાં કોઈને વાત કરી નહોતી; પણ, જવાબ આપવામાં એમને સાચે જ મૂંઝવણ થઈ. સાચો જવાબ આપતાં નોકરી જવાનો ડર હતો, અને ખોટું બોલવામાં અધર્મના આચરણનો ભય હતો. ભગવાન મનુએ પાંચ પ્રસંગોએ અસત્ય બોલવાની છૂટ આપી હતી. એમાં એક પ્રસંગ પ્રાણીપણ્યનો હતો. પણ આવા પ્રસંગને એ કશામાં મૂકી શકાય ખરો?

મનમાં અનેક વિચારો ઘૂંટતા ઘૂંટતા એ સાળાઅમલદાર પાસે આવ્યા ત્યારે તેમની મડલાંજ ચાલુ હતી. છેક અંત ઘડી સુધી કશો નિર્ણય કરી ન શક્યા. આખરે ‘જે સૂત્રશે તે કહીશ, પણ ખોટું બેલી અધર્મમાં નહિ જ પડું’ એવી ગાંઠ વાળી અમલદારની આંધિસમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો.

એમને જોતાં જ પ્રશ્નોની ઝડીઓ શરૂ થઈ.

“તમે ચળવળમાં ભાગ લો છો એ વાત સાચી?”

“હા સાહેબ.”

સાહેબ ચકિત થઈ ગયા. આવો સીધો જવાબ મળશે એવું તેમણે માન્યું નહોતું. માસ્તર ના પાડશે, આજીજી કરશે, ગળગળા થઈ જશે, રૂના પૂમડાની માફક પોચા બની જશે, એવું એમણે માન્યું હતું.

“આનું પરિણામ શું આવશે તેની ખબર છે! તમે એક રીતે સરકારી નોકર રહ્યા. તમે એના વિરુદ્ધ કવિતાઓ રચો, લોકોને ઉશ્કેરો. એની નોકરી તમે કેવી રીતે કરી શકો?”

“મેં તો સાહેબ! આમાં જનહિતની પ્રવૃત્તિ માની ભાગ લીધો છે. ગીતામાં પ્રાણી માત્રના હિતને જીવનધર્મ મળ્યાવ્યો છે. મેં એનું જ અનુસરણ કયું છે.”

સાહેબને આ મૂર્ખ પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરતા માનવીની વાત સાંભળી હસવું આવ્યું. કહ્યું: “માસ્તર, તમે કૃષ્ણ ભગવાનની નોકરી નથી કરતા, પણ અંગ્રેજ સરકારની કરો છો. તમારે ગીતાના કાયદા નથી પાળવાના, પણ સરકારના કાયદા પાળવાના છે.”

માસ્તર અનુત્તર રહ્યા.

“જુઓ માસ્તર! હું ખાલી કડક થવા માંગતો નથી, પણ તમારે કરેલા કામ બદલ માફી માંગવી પડશે, અને ફરી આવું નહિ કરવા માટે બાંહેધરી આપવી પડશે. જે એમ નહિ કરે તો મારે સાચારીથી રળ આપવી પડશે.”

માસ્તરની આંખ આંખ ધર, બૈરીછોકરાં દોડી આવ્યાં. નોકરી સિવાય આજીવિકાનું અન્ય સાધન એમની પાસે નહોતું. છતાં માફી માંગવાનું, માથું ઝુકાવવાનું કામ પણ બને એમ નહોતું. જે કામને એમણે ધર્મરૂપ માની એનું આચરણ કર્યું હતું, એ માટે માફી માંગવામાં એ કૃત્ય પાપમય હતું, એવો સ્વીકાર કરતાં દિલ આંચકો ખાતું હતું, એ માટે દીલગીરી પણ શી રીતે વ્યક્ત થાય ? ગીતામાં અર્જુનની ધર્મઅધર્મ શંકામય સ્થિતિનો એમને ખ્યાલ આવ્યો. સાથે શ્રીકૃષ્ણનો બોધ પણ એમણે યાદ કર્યો. તેમનો સંકલ્પ દઢ થઈ ગયો.

“સાહેબ ! માફી તો કેવી રીતે માંગું ? આવું ન જ થઈ શકે એવું તો મેં માન્યું નહોતું. આજેય એમાં મેં કાંઈ ખોટું કર્યું છે, એમ લાગતું નથી. એવો કોઈ હુકમ નહોતો, એટલે મને જે ઠીક લાગ્યું તે પ્રમાણે મેં કર્યું.”

વાત વધારે લાંબાવવામાં અમલદારને સાર ન લાગ્યો. “સારું. જાવ આ વખતે તો છોડી દઉં છું, પણ ફરી આવું કાંઈ ન કરતા.”

માસ્તરે મનમાં ને મનમાં ઇશ્વરનો પા'ડ માન્યો.

એ દિવસે ગામમાં પાછા ફરતાં જ એમણે જીવનનો ભાવિ રસ્તો વિચારી લીધો. સભા સરઘસમાં પ્રત્યક્ષ હાજરી હવેથી પોતે નહિ આપે. આસપાસના ગામડામાં જીવાંનીઆ સાથે ફરવા નહિ જાય. તમામ બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ સંકેલી બેશે. પણ પોતાનાથી બને તેટલી તમામ પરોક્ષ મદદ એ આ ચળવળને કરશે. શિક્ષકનું કામ વિદ્યાદાન કરવાનું છે, કાર્યની પ્રેરણા આપવાનું છે.

સાંજની સભામાં એમની ગેરહાજરી તરી આવી. લોકોને થયું કે કાંઈક બન્યું છે. રાતના ગામના આગેવાનો માસ્તરને ઘેર ગયા.

“કેમ માસ્તર ! આજે કાંઈ સભામાં ન પધાર્યા. અમે તો માનતા હતા કે તમે આવીને પેલું ગીત સંભળાવશો. ‘પોરો રે આવ્યો સંતો પાપનો, ધરતી માગે છે ભોગ’ બહુ દિવસથી સાંભળ્યું નહોતું. કેમ કાંઈ તણિયત ઠીક નથી કે શું ?” રામશંકરે પૂછ્યું.

“ ના રે બાઈ ! કાપાને તો શું થવાનું છે ? એમ જ ન આવ્યો. આવતી કાલથી કથા માંડવી છે. તે કરતાજ સમા કરતો હતો અને આ આખ્યાનો ફેંદતો હતો. ઘણા વખતથી ટેવ ભુલાઈ ગઈ છે. એમ થયું કે ચાલો કથાવાર્તા માંડી લોકોને સમજાવીએ.”

ખીજે જ દિવસે મંદિરમાં કથા બેઠી. માસ્તરની કથા કહેવાની, દ્રષ્ટાંતો ચત્રાવવાની ઢગ અનેખી હતી. એમની શૈલી રંજતવાળી અને ગુસ્સો પ્રેરે એવી હતી. હેડંગા રાક્ષસનો વધ કરતા કે દુઃશાસનની છાતી ચીરી અદૃશ્ય કરી લોકો પીતા ભીમનું કે બીજા દ્રોણ સામે સંભ્રમ માંડતા અર્જુનનું વર્ણન જ્યારે એ કરતા ત્યારે સભાસ્થાન ચમકી ઊઠતું. શ્રોતાઓ જમાએથી અડધા બેઠા થઈ જતા. આખ્યાનોમાંથી દ્રષ્ટાંત-ખોધ-તારવવાનું એ ચૂકતા નહિ. વર્તમાન-યુગની ઘટનાઓ સાથે ઘટાવતા એમને આવડતું હતું. ગામમાં ભરાતી સભાનું સ્થાન કથાએ લીધું, ને પ્રજા નવીન જાગૃતિ અનુભવવા લાગી. માસ્તરનો હેતુ આ કથા મારફતે સરવા લાગ્યો ને લોકોને થયું કે માસ્તરે કથાકમાંથી ઉગરવા આ વધારે ઉચિત રસ્તો લીધો છે.

એ પછી માસ્તરે ચળવળનાં સીધો ભાગ કદી ન લીધો. પણ લોકમાનસનો પાનો ચઢાવનાર કો'ક પ્રેરણામૂર્તિ એ બની ગયા. ૧૯૩૨માં જ્યારે ગામ પર સંકટોની ઝડી વર્ષવા માંડી ત્યારે મગજની સ્વસ્થતા ગુમાવ્યા વગર એ લોકોના વિસામા સમાન હતા. કેટલાક યજમાનના ઘરમાં એમણે છાતુંમાનું સીધું મોકલી આપ્યું. કેટલાકની આખર પણ એમણે સાચવી લીધી.

માસ્તર જ્યારે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે, એ પાછા પોતાને ગામ જવા ઉત્સુક હતા. પણ લોકોએ ના પાડી.

“ ના માસ્તર ! આ જ તમારું ગામ. તમે હવે અહીંથી નહિ જઈ શકો. અમે તમને જવા પણ નહિ દઈએ.”

“ અરે બાઈ ! મારી નોકરી પૂરી થઈ ગઈ. અનન્યજની બેજુદેણ હતી ત્યાંસુધી રહ્યા. હવે તો જવું જ બેઠએને ?”

“ના માસ્તર ! તમારી લેણદેણ પૂરી થઈ ગઈ હશે. પણ અમારી નથી પૂરી થઈ. આવો સંબંધ છોડી તમે ત્યાં જઈને હવે આ ઉમ્મરે નવો સંબંધ બાંધવાના શું ?”

“પ્રભુ ભક્તિ કરીશું. પેલી જમીન છે તે ખેડાવીશું.”

“અહીંયાં પણ ક્યાં ભગવાનનું મનન નથી થતું ? ને જમીન તો માસ્તર અમે આપી, બસ !”

માસ્તરને રહેવું પડ્યું. વતનનો સાદ ત્યાં જ સંભળાઈ ગયો. આમના વડેરાઓમાં ય અમરચાન માસ્તરને ત્યારથી પ્રાપ્ત થયું. આમની પ્રત્યેક બાબતમાં એમની સલાહ શિરોમાન્ય થતી.

માસ્તરને જીવરામાં પગ મૂકતા જોઈ કેવળભાઈ જિભા થયા.

“આવો માસ્તર તમારી જ વાટ જોતો હતો.”

“તમારું તેડું આવતાં જ આવ્યો મુખી ! સમજ્યો કે આ બહાવળગી છે તે સંબંધમાં કાંઈક હશે.” ચાખડી ઉતારતા માસ્તર બોલ્યા.

બંને ગાદી પર બેઠા. કેવળભાઈએ તુરત વાત શરુ કરી.

“પેલો અફસર કાંત્રે મળવા આવવાનો છે. એનું કામ તો તમે સમજ્યા જ હશે. શું કરવું તેની મને સૂઝ પડતી નથી. પછડી જાય તો નિરાંત થાય. પણ પકડશે નહિ, અને ગામધોકને હેરાન કરવામાં મારો ઉપયોગ કરવા પ્રયત્ન કરશે. ના પાડીશ, તો ય જુલમ કરતો અટકવાનો નથી, અને હા પાડીશ તો ય એનો જુલમ ઓછો કરી શકવાનો નથી. મારે કરવું શું ?” કેવળભાઈએ મૂંઝવણને આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી.

“કાંઈ નહિ. જે કરીએ છીએ તે કંઈ જ જવાનું. આમાં બહુ હાધારંગી થયે ચાલવાનું નથી. કહેવાનું કે મારાથી કાંઈ ન બની શકે. મામલોકના પૂર આગળ હું કેવી રીતે હાથ દઉં ? હાથ

દેવા જાઉં તો મારા જેવાને ક્યાંય હિડાડીને ફેંકી દે. થઈ ત્યાં સુધી સરકારી નોકરી કરી. એ વફાદારીનો બદલો ખીજે કાંઈ ન મળે તો આ લપમાંથી મુક્ત રાખો એટલે બસ. ”

“ પણ એમાં તો એ વધારે હિંમત. ” કેવળભાઈની વ્યમતા શમી નહિ.

“ એમાં આપણે શું કરીએ ? એમના પાપ એમના માથામાં જ વામશે. ફાવે તેમ રંજડ કરે છે, જરા જેટલી ય લાજ શરમ ફાવે રાખતા નથી. ” માસ્તરના કપોલપ્રદેશ પર કોઈની દ્રઢ રોપાઓ તરવરી રહી.

“ એને સાફ સાફ કહી દેવું, એવો તમારો મત છે, માસ્તર ? એમાં તો એ આખા ગામને...” કેવળભાઈ વાત પૂરી કરતાં ખમચાયા.

“ આખા ગામને શું કરશે ? ” માસ્તરની બૂકટી સંજોગવાઈ. “ બાળી મૂકશે એમ ને ? ગોળાએ ગિરાડશે એમ ને ? એ સીતે લોક નમશે, શરણું આપશે એમ જો એ માનતો હોય તો ખાંડ ખામ છે. ગામ બળશે પણ જુરસો નહિ બળે. ” બોલતાં બોલતાં માસ્તરના અવાજમાં નવી શક્તિ પેદા થઈ હોય એમ અવાજ વધુ સ્વસ્થ બન્યો.

“ તમને મુખી ! મહાભારતની કથા યાદ આવે છે ને ? પાંડવોને રંજડ કરવામાં કૌરવોએ કશી બાકી રાખી હતી ? રાજપટ છીનવી લીધું, દ્રોપદીનું અપમાન કર્યું, વનવન રજાબ્યા, કપટ રમ્યા, કુરુક્ષેત્રમાં એમની સામે અઢાર અક્ષૌહિણી સેના રજૂ કરી. શું પરિણામ આવ્યું ? કૌરવોનો વિનાશ જ થયો. હું તો ઇચ્છું છું કે એ આવા જુદાં કરે, આવું પાશવી તાંડવ આદરે, આવો અધર્મ કરે. હજુ ય ઠોકના મનમાં આ સરકાર તરફ આદર રહી ગયો હશે, એની ન્યાય બુદ્ધિમાં વિશ્વાસનો અંશ રમતો હશે, આવા બોળાયા-એનો અંત આવશે. આપણે વધારે મજબૂત અને મજબૂત બનશું. આપણા એક ગામમાંથી હજારો ગામ બિના થશે. એની આગ આ

સરકારથી નહિ જીવવાય. અને એને જ આખરમાં તો ભરખી જશે.” માસ્તર બોલતા બોલતા ટટાર બન્યા. એમનામાં યૌવનનો જુરસો વસંતના નવસુગંધિત પુષ્પની જેમ પાંખરતો હતો.

“તમને મુખી! ભરમાસૂરની વાત યાદ છે ને? એણે દેવ પાસે વરદાન માંગ્યું. ‘જેના માથા પર હું હાથ મૂકું, તે આળીને ભરમ થાય.’ એ પોતાના જ માથા પર હાથ મૂકી આખરે તો બળી મૂચો. આ સરકારની પણ એવી જ ગતિ થવાની છે. જરાસંધ, શિશુપાળ જેવા અધર્મી રાગ્નઓનું રાન્ય લાંબો સમય ટકતું જ નથી. આ સરકારના આસનના પણ એવા જ હાલ થશે, એના અધર્મનો અંત આપણે આણવો જ પડશે, આ વખતે નહિ તો ભવિષ્યમાં. એ વખતે આપણો જીવનને ટકવા માટે અન્ય કોઈ આરો નથી.”

માસ્તરના પ્રેરક હિદ્દબોધને વાતાવરણમાં ચમકારો આણ્યો. કેવળભાઈની વિમાસણ,—મૂંઝવણ—ખિલાડીને જોઈ જોદર ભાગી જાય, એમ એમની દૂર થઈ ને લડતનો જુરસો પ્રતીત થયો. ખેતરમાં પવન અનાજમાંથી કણસલા દૂર કરે તેમ, માસ્તરના આ શબ્દોએ એમનો વિષાદ દૂર કર્યો.

“તમારી વાત સાચી છે, માસ્તર! આ વખતે તો આ બધાને રોકડું સંભળાવી દેવું પડશે કે તમે ચાલ્યા જાવ. તમારું અમારે કામ નથી. આપણો સંબંધ હતો. હવે અમે નહાઈ નાખ્યું છે.”

માસ્તરે સંતોષપૂર્વક શ્વાસ લીધો. એ ઊભા થયા, પણ ખારણા આગળ આવી અટક્યા.

“એ કાલે સવારે આવવાનો છે કે?” માસ્તરના મગજમાં ફાક વિચાર—રેખાના પગલાં પડ્યા હતા.

“હા! માસ્તર! કેમ?” માસ્તરનો વિચાર કળવા કેવળભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો.

“હું આવીશ આપણે સાથેજ વાત કરીશું. હું માનું છું કે એમને વાંધો નહિ આવે.”

મુખી માસ્તર પર પ્રસન્ન થઇ ગયા હતા. “વાંધો આવે તોય શું ! હું બેઘડક કહીશ કે આ મારા મુરખી છે, ને આપણી વાતચીત વખતે મેં જ એમને હાજર રાખ્યા છે. એમની હાજરી ને તમને ખૂંચતી હોય તો મારે વાત કરવાનું કંઇ પ્રયોજન રહેતું નથી.”

જતાં જતાં માસ્તરના મોં પર સ્મિત પ્રગટ્યું. બોલ્યા: “ખીજ કાંઇ ધમાલમાં-ખાવાપિવાનું બનાવવાની ધમાલમાં-પડતા નહિ. હવેના પ્રસંગો જુદા છે. સરકાર સાથેનો તમારો વ્યવહાર પૂરો થઈ ગયો છે, એમ જાણી કશી પંચાતમાં બિતરતા નહિ.”

માસ્તરના ગયા પછી તુરતજ મંછા અંદરથી બહાર આવી. “તું જીતી. માસ્તર કાંઇ પણ કરવાની મના કરી ગયા છે.”

“હું તો કે’તી’તીજ. તમે માનતા નહોતા.” મંછાના શબ્દોમાં અભિમાન છૂપું ન રહી શક્યું.

પ્રકરણ ત્રીજું : ∴ ∴ મુલાકાત

સ્વામીના આઠ વાગતામાં તો મુખીને ઘેર અવરજવર વધી પડી. એક પછી એક એમ ઘણા માણસોઆવી ગયા. મિલિટરીનો અમલદાર મુખીને મળવા આવવાનો છે, અને ગામમાં નવા અણુધાર્યા બનાવો બનશે, એવા ખબર ગામમાં ફેલાઈ ગયા હતા. આખા હિંદમાં પણ એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે વાતનો પ્રચાર થતાં વાર લાગતી નથી, તો આ નાના ગામમાં તો વાત અનેક સ્વરૂપે રજ થાય એમાં કશી નવાઈ નહોતી. કોઈકે કહ્યું : “અફસર મુખીને છેલ્લીવાર સમજાવવા જતો હતો.” કોઈકે કહ્યું : “હવે ગામમાં મુખીનો છેલ્લે દિવસ ! આવતી કાલે તો એ સરકારનો મહેમાન બની જશે.” એકાદ બે જણાએ મુખી માટે છૂપો કટાક્ષ પણ કરી દીધો : “મુખીને તુરત લલચાવી દેશે. રાવસાહેબ બનાવ્યા કે મુખી બદલ્યા જ સમજે.”

ગામના રિવાજ પ્રમાણે વારાફરતી મુખીને કોઈ વિશ્વાસ આપવા, કોઈ હિંમત રાખવાનું કહેવા, કોઈ દિવાસો દેવા, કોઈ શીખામણના બે વચન કહેવા, કોઈ સંભાળીને વર્તન રાખવાનું કહેવા તો કોઈ મુખીને ચકાસવા આવી ગયા.

ગામમાં મિલિટરી આવી છતાં નવાજની થઈ નહોતી એ પણ એક વિરમચકારી બનાવ જ હતો. લોકો રાખેતા મુજબ ચોરે એકત્ર

થયા. આમથી રાતે એવી અદવા હતી કે બીજે દિવસે સરવજી કાઢવા દેવામાં નહિ આવે. એવી પ્રયત્ન થતાં, ગોળીમાર સુધાં થશે. આ અંગે લોકો તૈયાર થઈને આવ્યા હતા. જુવાનીઆઓ તો મજબૂત જ હતા. મિલિટરી સાથે તાકાત માપવા એ બધા યતનમતી રહ્યા હતા. એમણે રાતોરાત વડિલોને કાને વાત નાખી: “અમને મોખરે રહેવા દેજો. આવતી કાલે ગામની આખર સાયવવાની છે. સરકારને આપણું પાણી બતાવી દેખાશે.”

જુવાનો વાત પૂરી કરે એ પહેલાં તો એક વૃદ્ધ તાડૂકયા! “લો, મોટા આખર સાયવનારા ના જોયા હોય તો! અલ્યા ગામની આખર સાયવનારા તમે કૃષ્ણ? હજી મોં પરથી તો ધાવણ સૂકાયું નથી! અમે બધાએ શું ચૂડીઓ પહેરી છે? સારે માટે પ્રસંગે અમને આગળ ધરે. લમનું ગોઠવવા, બાપા તમે જાવ; કાંણ માંડવાની તો બાપા તમારા વગર ચાલે જ નહિ; અમલદાર પાસે જવાનું હોય તો બાપા તમારા વિના કૃષ્ણ આગળ ચાલ? બધે અમે, અને હવે જ્યારે લાઠી કે ગોળીની વાત આવી ત્યારે અમે પાછળ. અલ્યા ખરે તું આખરવાળો આવ્યો છે.”

બીજા એક વડેરાએ પણ ટેકો પૂરાવ્યો. પણ એમના અવાજમાં ઊકળાટ નહોતો, શાંતિ હતી “માઈ! જુઓ અમે તો મરવાટાણે આવી પહોંચ્યા છીએ. આમેય તો થોડાં દહાડામાં અમે મરણટાણે આવી પહોંચી જવાના. તો તો આ મોત સામું આવે છે તો અમે જ શા સારું સામા ન જઈએ. જિંદગી તો પૂરી કરી બેઠા; એના લેવાનક તમામ દહાડાઓ ભોગવી લીધા. તમારે હજી ભોગવવાનું, જોવાનું, જાણવાનું બાકી છે; માટે હંમેશ મુજબ આ સમે પણ અમે મોખરે સારા.”

જુવાનો આનંદિત થઈને ઊઠ્યા. આવા ગામમાં જન્મ મળ્યો. એ માટે એમણે પ્રભુનો પાંડ માન્યો. જુવાનો ગયા. ત્યાંતો પાછો બીજો ગૂંચવણ બધી સવાર આવ્યો. ગામની છોકરીઓએ સંધ રમ્યો.

હતો. એમણે આમ્રદ રાખ્યો હતો કે મોટરાઓ પછી અમારો નંબર આવવો જોઈએ. “જુવાનીઆ અમારી મોખરે શાના? બધે ઠેકાણે બેરાં જ સરઘસને મોખરે ચાલે છે. અમે પણ અમારો હક્ક સાચવવા માંગીએ છીએ.” આ હોંસાતૂસીનો પણ ઘરડાઓએ વ્યવહારુ રસ્તો કાઢ્યો. એક દિવસ છોકરીઓ આગળ રહે; બીજો દિવસે છોકરાઓ. આવી વાતોમાં લગભગ રાત પૂરી થઈ ગઈ. મામના વાતાવરણમાં એકદમ તેજ આવી હતી. કોઈની આંખે નિદ્રા ચઢતી નહોતી. સૌ વેરાઈને ઘેર ગયા અને અંદર અંદર ટાળી લાંબી વાતો કરવા લાગ્યા. રમણ એજ દિવસે મૃત્યુ પામ્યો હતો, ને એના મૃત્યુનો બદલો લેવાનો હતો.

સવારના નિયત સમય પહેલાં તો ચોરા આગળનું નાનું યોગાન ગામલોકથી ખીચોખીચ ઊભરાઈ ગયું.

પોલીસ ચોરામાં જ ઊભી હતી. એ કેવા પગલાં ભરશે, એ વિશે કોઈને ખબર નહોતી. પણ એનો ડર કોઈને નહોતો. લોક આબ્યા ત્યારે પોલીસ તૈયાર હતી. યુનિફોર્મ પહેરી હાથમાં બંદૂક ઝાલી જાણે હુકમની જ વાટ જોવાની હતી, અને શિકાર પર આક્રમણ થઈ થશે એવી તૈયારી એમના મ્હોં પર લાગતી હતી.

પણ પોલીસે કાંઈ ન કર્યું. ગામ લોકે થોડેક આગળ ચાલી ‘ઇન્કલાબ ઝીંદાબાદ’નો પ્રચંડ ઘોષ કરી સરકારને બારે શિકસ્ત આપી હોય એવો ઉલ્લાસ અનુભવ્યો. સરઘસમાં કેવળબાઈ નહોતા આબ્યા એ બનાવ લોકોના ધ્યાન પર તુરત જ આવ્યો. મામના આગેવાન તરીકે એમની નિમજૂક થઈ તો પણ એમની હાજરી ન હોય, એ ન ચાલી શકે, આવા સૂર તરત ત્યાં ઊઠવા માંડ્યા. રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે એક ખડતલ જુવાને આગલી હરોળમાં સ્થાન લીધું. એની પાછળ કતારો ગોઠવાઈ. વારેવારે પોલીસ ઉપર નજર ફેંકતા હતા. હવે થોડી ઘડીની જ વાર હતી. સરઘસ થઈ થશે ને થોડાકના

માર્ચા ફટશે. એક જુવાને ગીત ઉપાડ્યું, ‘શરા નગનજે રે, કાયર બાગનજેરે.’ સરઘસે કદમ ઊઠાવ્યા.

‘મુખી આજે ગેરહાજર કેમ?’ પહેલે જ દહાડે આમ!

‘પેલો કાળમુખો એમને ઘેર જવાનો છે. એની તૈયારીમાં પડ્યા હતા.”

‘કેમ એની સરભરા કરવાની છે કે શું?’ કોઇએ કટાક્ષ કર્યો.

‘હાસ્તો! કાચંડાનો રંગ અદ્ભુત; સ્વભાવ નહિ” ખીખએ ટાપશી પૂરી.

એક આગેવાને આ વાતો કરનારાને ટપાર્યો. ‘લે! હવે રાખ! આવી વાત શોભે નહિ! મુખીએ કહેવડાવ્યું જ છે કે એ નહિ આવે. બાકી આમ અત્યારથી આગેવાન પર અશ્રદ્ધા લાવશે તો કામ આગળ કેમ ચાલશે. હજી તો ભારે લડત ખેડવાની બાકી છે. અંદર અંદર આમ કરશે કે ગાળો દેશે તો લડત શી રીતે લડવાના? એમાં તો ભારે એકરાગ જોઇએ. આ તો આગથી જ પંચાત માંડી દીધી.

લોકો શાંત થયા. પણ આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે મોટા ભાગના લોકો સરઘસ પૂરું કરી મુખીને ત્યાં વારાફરતી આવી ગયા. માસ્તર પહેલી સવારના જ મુખીને ત્યાં આવી બેઠા હતા. એ જાણુતા હતા કે લોકો વાત સાંભળીને આવશે, મુખીને પજવશે. બધાને જવાબ વાળવા જેવી શક્તિ અને કાબેલિયત મુખીમાં નહોતાં, એ માસ્તર જાણુતા હતા. ઘરમાં જેટલા લોકો આવ્યા તેટલાને માસ્તરે જ મુખ પર સ્મિત રાખી જવાબ આપ્યો. કોઇને ખોટું લાગે નહિ, કોઇનો મિનન જન્ય નહિ, એ રીતે, સૌમ્યતાપૂર્વક, શાંતિથી જવાબ આપતા. કટોકટીના દિવસોની હવે શરુઆત થઇ હતી, એવે ટાણે જરા જેટલો ય વિવેકદોષ થઈ જાય તો ગામની ઐક્યતા તૂટવાનો એમને ભય હતો. માસ્તર મુલાકાત વખતે હાજર રહેવાના છે, એ

વાતે પચ્છાને સંતોષ થયો. માસ્તર હશે તો મુખી સીધા જ રહેવાના. એ કાંઈ ભરડી બેસશે તો માસ્તર જરૂર સુધારી લેશે. માસ્તરમાં ગામ લોકોએ મૂકેલા વિશ્વાસનું આ ટીકામાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું.

લોકો પોતાનું કામ પરવારી મુખીના ઘર બહાર તો ગયા, પણ બધા વિખેરાઈ ન ગયા. એ બધા મુખી-અમલદાર મુલાકાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું અદ્ભુત દ્રશ્ય ગુમાવવા માંગતા નહોતા. કોઈ પણ પ્રસંગે કુતૂહલ શમાવવા ગામલોકો ટોળે મળે જ છે. એમાં એમને આનોયિત્ય દેખાતું નથી. સહુ કોઈ આ મુલાકાતનું પરિણામ જાણવા ઉત્સુક હતું. આગ્રુમાજૂના ઘરની પડાળીઓમાં ને આંગણીમાં, કોઈક જીવરે તો કોઈક પાટલો ઢાળીને તો કોઈ એમ જ જમીન પર બેઠા. લક્ષ્મી જનન આવી હોય, અને વરધોડાનો સમય થયો હોય, એવો દેખાવ મુખીના ઘર આગળના માણસોના જૂથો પરથી લાગતો.

સોહનસિંહ બરોબર આઠના ટકારે ચોરાની બહાર નીકળ્યો. એણે લશ્કરી પહેરવેશ ધારણ કર્યો હતો. આ પહેરવેશમાં વાંકડીયા મૂંઝવાળો એનો કરડો ચહેરો વધારે કડક લાગતો હતો. એણે કમરે રિવોલ્વર લટકાવી હતી. એની આગળ મિલિટરીના એ માણસો કદમ મીલાવતા ચાલતા હતા. નાની સરખી લશ્કરી ફૂચ થતી હોય એવો દેખાવ સહુને લાગ્યો.

એના પગ બરોબર મુખીના ઘર તરફ વળતા હતા, પણ ચોકર આંખો અને સરવા કાન પોતાનું કામ બરોબર બજાવતા હતા. મુખીના ઘરની આગળ કુતૂહલપ્રિય જનમેદનીમાં માનવસરિતાઓ ધીરે ધીરે ઠલવાતી હતી. લોકોના મોં ઉપર ઉશ્કેરાટ, રોષ, વ્યથતા ને કુતૂહલના સંમિશ્રિત રંગો પતંગિયાની માફક દોરાયા હતા. સોહનસિંહને લાગ્યું કે એ માણસોને સાથે લાવવામાં એણે ખૂબ નહોતી જ કરી. લોકો ધાંધલ કરી બેસે, એવો તેને ડર હતો. વાતાવરણ ગરમાગરમ હતું અને એમાં એકાદ પથર ફેંકી

વધારે ગરમ બનાવવાનું કાઢને મન થાય, એ સ્વાભાવિક હતું. સમયસર ચેતીને એણે આ તૈયારી રાખી હતી. ખાલી તોફાન કરવાની કે પ્રજાને ડરાવવાની મુદ્દલે ઇચ્છા એને નહોતી. સમજૂતિથી, કળથી કામ ઉઠેલવાની ઉમ્મીદ હતી એ સેવતા હતો. પણ સાથે સાથે વધારે પડતો ઢીંકો દેખાવા પણ તૈયાર ન હતો. એક વાર પ્રજામાનસ ઉપર આવી છાપ પડે તો આખા નાના પોલીસદળ સાથે મુશીયતના કળણમાં ઊતરી જાય એવો સંભવ હતો. સમજૂતિ અને કડપ બંને દાવ સાથે અજમાવવાની રાજકીય દક્ષતાની નીતિનો એણે અમલ કર્યો. એના મગજમાં યોજનાના અંકુરો ફૂટ્યે જતા હતાં. મુખીને આવવાની વાત એણે મગજમાં ગોઠવી રાખી હતી. એ ન માને તો કેવી ધમકી આપવી, અને આખરે ગામને નમાવવા કેવા પગલાં ભરવાં, એવી ગણતરી ઝડપભેર એના મગજે કરી નાંખી. એક લશ્કરી અમલદાર તરીકે આવી જવાનુંદારી એના શિરે પ્રજામાનસે આપી હતી. એની સફળતા નિષ્ફળતા પર, લશ્કરમાં મુશીયતે મળતા પ્રમોશનનો આધાર હતો. એણે ચારે બાજુ દૃષ્ટિ ફેરવી લીધી. લોકો સળવળતા હતા. એમની આંખમાં તોફાનના વિજળીયમકારા એણે જોયા. માણસોને એણે બારણા આગળ ઊભા રાખ્યા... “તુમ ઇંદરે, કીસીકો અંદર મત આને દો.” એણે હુકમ આપ્યો. મુખીને એ એકલો જ મળવા માંગતો હતો. બીજા કોઈના વિક્ષેપથી એને દૂર રહેવું હતું “અચ્છા સા’બ.” સલામ કરીને પોલીસે મુખીના બારણા આગળ સ્થાન લીધું. લોકોમાં ધીમે ગળુગળુટ શરૂ થયો: મધપૂડાને ધૂમાડાની સે’ર સ્પર્શે ને માખીઓ ગળુગળુટ કરે એવો.

સોહનસિંહે અંદર પ્રવેશ કર્યો કે મુખી તેને સામા લેવા ગયા. માસ્તરની સૂચનાથી મુખીએ ખુરશીઓ મૂકાવી રાખી હતી.

‘આવો,’ એમ કહેતાં જ મુખીથી ‘સા’બ’ શબ્દ અનિચ્છાએ ઉમેરાઈ ગયો. સાહેબ કહેવાની એમને ઇચ્છા નહોતી. પણ વર્ષો જૂની ટેવે છેક છેલ્લી ઘડીએ બળવો પોકાર્યો. માસ્તરે એમને પહેલેથી જ

ચેતવી રાખ્યા હતા. ‘જે જે, મુખી! આ ચાર બદામના સપાઇસપરાંને ખાલી વધારે પડતું માન આપવાની જરૂર નથી. એને સાહેબ કહી સંબોધવાની જરૂર નથી. એ દિવસો હવે ગયા છે. એ લોકો તમને સાહેબ કહીને કયાં સંબોધે છે? તમે તો હવે સરકારના મુખી મરી ગયા છો.’ પણ માસ્તરની સૂચના આખરે તો એળે જ ગઈ. પુરશી ઉપર બેઠેલા માસ્તરની બ્રુકટિ સંકોચાઈ. એમને શરૂઆત મંજલસૂચક ન લાગી.

સોહનસિંહે ધરમાં આવતાં જ એક અદ્દમરની અદ્દાથી ચારે તરફ નજર કરી. ચાર પુરશીઓ પડી હતી. એકમાં એક આદમી બેઠેલો એણે જોયો.

‘આ કોણ છે?’ શંકાશીલ અવાજ એણે પૂછ્યું.

“એ અમારા માસ્તર છે.” મુખીએ જરા અશ્રદ્ધાપૂર્વક જવાબ આપ્યો. અમલદાર ચિડાઈને માસ્તરને કદાચ કાઠી મૂકશે, એવો ભય એમને વ્યાપ્યો. મુખી સ્વસ્થતા ધારણ કરી બોલ્યા:

“કેમ આવ્યા છો?”

“તમારી એકલાની સાથે વાતચિત કરવા આવ્યો છું.” ધરાદો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવતો હોય એમ સખ્ત અવાજે સોહનસિંહ બોલ્યો.

મુખી થોડા શિમાવિયા થયા.

“પણ સાહેબ, તમારી વાત સાચી, અમારી બધી બાબતમાં માસ્તર સદા હાજર જ રહે છે. એ ન હોય તો મારે બોલાવવા પડે. ગામગોડો તેમની સલાહ વગર આગળ પગ મૂકતા જ નથી. ગામ અંગે તમારે વાતચિત કરવાની હશે એમ હું માનું છું. તો એમની હાજરી વગર આપણે કેવી રીતે વાતચિત કરીએ? તમે મને પૂછો; હું કંઈ જવાબ વાળું, ને પછી તમે મને કહો કે ગામ લોકોએ મારું કંઈું ન કયું. માટે જ એમને અહીં બોલાવી રાખ્યા છે.”

ગામમાં ગમે તે અમલદાર આવે પણ માસ્તરની હાજરી બધી આગતમાં હોય જ. એમના વગર અમારાથી કાંઈ થાય જ નહિ.” આ બધી દલીલો મુખીને આપોઆપ સૂઝી ગઈ. એમનો અવાજ પણ દઢ થઈ ગયો. મુખીએ માસ્તરની આવશ્યકતાની છેલ્લી દલીલ કરી લીધી : “ગામ સંબંધે જે વાતચિત ન કરવાની હોય તો એમને વિદાય કરી દઉં.”

માસ્તર વાત સાંભળી પ્રસન્ન થયા હતા. મુખીએ અમલદારના મોં પર મૂંઝવણ નિહાળી, અને પોતાની આવી કાબેલિયત માટે થોડીક આત્મપ્રશંસા પણ મનમાં જ કરી લીધી.

‘અચ્છા!’ અમલદારી દબે સંમતિ આપતાં સોહનસિંહે ખુરશી પર સ્થાન લીધું. કમ્બર પરથી રિવોલ્વર કાઢી એણે ટેબલ પર મૂકી. રુઆબ દર્શાવવા આણેલી રિવોલ્વર પોતાની મક્તા સમજતી હોય તેમ માસ્તરના સામે મોં તાકીને ગોઠવાઈ. તુચ્છકારની એક સ્મિત રેખા માસ્તરના કરચલીઓ વાળા મોં પર દોરાઈને બિચીત થઈ ગઈ. પેલી તુંડમિગજ, અભિમાની રિવોલ્વરની એમને ક્યાં ગળુના જ હતી !

“જુઓ!” અમલદારી અદ્યથી સોહનસિંહે મુદાસર વાત આરંભી. એ સીધી વાત કરવા જ આવ્યો હતો. એને મુદાને આડો અવજો ઘૂંટતા આવડતો નહોતો. “આ ગામમાં હું શેને માટે આવ્યો છું, એ તો તમારી સમજમાં ઊતરી ગયું હશે. અહીંયાં થતા અશાંતિ, તોફાનોને કુલ જિંમ્મેદારી મારા પર લાદવામાં આવી છે. મને તમામ લસ્કરી સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી છે, અને ફાવે તે કરવાની છૂટ મને છે. કોઈ પણ કાયદાનાં બંધન મને નડતા નથી, મને કોઈ પૂછનાર નથી. આ ગામમાં સર્વસત્તાધીશ તરીકે મારી નિમણૂંક કરવામાં આવી છે.” સત્તાની ગણત્રી કરાવી, એની અસર જેવા એ થાંભ્યો; પણ પહેલા જ દાવમાં માસ્તરે એને શિકસ્ત આપી દીધી. “આટલા બધા હુકમ લઈને આવ્યા છો, તો કોનો હુકમ લેવા અટક્યા અમલદાર? અમારો તો એમાં હુકમ કરવાનો, કે આપના કાર્યમાં

અનુમતિ આપવાનો, કે સૂચના કરવાનો અધિકાર નથી. તમારે જે કરવું હશે એમાં અમને પૂછવાના પણ નથી, તો પંજી બીજી વાતચિત કરવાનો અર્થ પણ શો ? આટલું જ કહેવાનું હોય તો અમે સાંભળી લીધું. આપ રાવણ જેટલી સત્તા ધરાવો છો, એનો ખ્યાલ અમને આવી ગયો. એથી વિશેષ જે કાંઈ કહેવાનું ન હોય તો અમે ઊડીએ.” માસ્તરના શબ્દોમાં રોષ હતો. સોહનસિંહ આ ઉદ્વેગતાથી દંગ થઈ ગયો. માસ્તરે મુખી સામું જવાબ સારું બોલ્યું. મુખી એમની મદદમાં આવ્યા. એમણે વાત આમળ લાંબાવી : “ તમે એમ ઈચ્છો છો કે અમે તમને મદદ કરીએ ? ”

સોહનસિંહે રાહતનો એક દમ ખેંચ્યો.

“ હા ! મારી આશા એવી જ છે. લોકો પર લાડી, ગોળી ચલાવવાનું મને જરાય દિલ નથી. મારું ચાહે તો હું કોઈનો વાળ વાંકો કરવા તૈયાર નથી. સમજૂતિથી કામ જે થઈ શકે તો મારે એ જ માર્ગે જવું છે. આખરે હું પણ હુકમનો ગુલામ છું. બીજા કોઈ રસ્તા ન રહે તો જ મારે દમનનો આશ્રય લેવો છે. ”

“ તમે ચોક્કસ શું કરવા માંગો છો તે સ્પષ્ટ કરો તો સારું. ” મુખીને વધારે વિચિત્રતા વાત જાણવી હતી, એટલે ચોક્કસાઈ કરવા માંડી.

“ મારે કાંઈ છૂપાવવાનું છે જ નહિ. મારી વાત સીધી અને સાદી છે. એનો ઇશારો તો તમને કર્યો છે. તમે પોલીસનો જે અસહકાર કર્યો છે તે પાછો ખેંચી લો. ગામસોફાને ખાલી ધાંધલ ન કરવાનું કહો. સભાસરખસ થાય એમાં મને વાંધો નથી. મોટા મેળાવડા યોગ્યે, એમાં હું નહિ બોલું. જ્યાં સુધી ગામસોફ સીધું તોફાન કરી રાંજડશે નહિ, ત્યાં સુધી એમના કાર્યમાં હું અડચણ નહિ નાખું. પણ સરકારી કર આપવો પડશે અને...”

“ નાક આપવું પડશે. ” માસ્તર વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા. સોહનસિંહે માસ્તર સામું ટુરત જ કરડી નજરે બેઠું. એને આવી

બેઅદબી માટે ગુસ્સો આવ્યો. થોડીવાર ખામોશ રહી પછી પાછો એ બોલ્યો : “એ તો તમે જેમ માનો તેમ; પણ મને કાંઈ એમાં નાક કપાવા જેવું લાગતું નથી. તમારા જીવન-વ્યવહારમાં હું દખલ કરતો નથી. સરકારના જીવનવ્યવહારમાં તમે દખલ ન કરો. તમે પૂર્વવત્ સાંતિમય જીવન ગુજારો. એટલી જ મારી માગણી છે. પણ મારી વાત હું આગળ ચલાવું. મારી સાથે જે માણસો છે, તેને કાંઈ હેરાન ન કરે, એનું ધ્યાન તમારે રાખવાનું રહેશે. એને તમામ ચીજો મળે એ માટે તમારે તકેદારી રાખવી પડશે. ચોખ્ખું પ્રયત્ન કરવો પડશે ને એ માટે ગામલોકને સમજાવવા પડશે.”

સોહનસિંહ વાત કરતો એકાએક અટકી ગયો. અંદરથી બારણું ઊઘાડી મંછા દોડી આવી, ને બીજી બાજુથી બહાર પહેરો બરતો પોલીસ દોડી આવ્યો. બંનેનો પ્રવેશ એક સાથે જ થયો.

“આ તમારા અમલદારને કહી દેજો.” મંછા તાડૂકી સોહનસિંહ તરફ આંગળી ચિંધી એણે મુખીને કહ્યું.”

“કેમ શું થયું?” મુખીએ પૂછ્યું.

“આપણી પશી રબારણુ પાસેથી દૂધની તાંબડી આમાંનો એક પોલીસ ઝૂંટવી ગયો. મૂઆ મારા રોયા! વસતી પર ત્રાસ કરીને ક્યાં મુધી રહેશે?” કપાળે હાથ ટૂટી અમલદાર તરફ લંબાવ્યો.

ગામ રીઝવવાની આ સૂચક નિશાની સોહનસિંહના ધ્યાન બહાર ન ગઇ.

“ક્યું ક્યા હુવા?” આગસંવાદ બાજુ થયો જ ન હોય તેમ પોલીસ તરફ ફરી સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“બહાર એક આદમીને પત્થર ફેંકા હજીર!” પોલીસે ગળવામાંથી પત્થર કાઢી રજૂ કર્યો.

“કીસીકો લમા હૈ ક્યા?”

“નહિ સા'બ.” પોલીસે સલામ બરી.

મનની વાત મનમાં જ સમાવતો હોય એમ પત્થર લઈ સોહનસિંહે મનવામાં મૂક્યો.

“અચ્છા તુમ જવ! શીર કાંઈ બી આદમી પત્થર ફેંકે તો સળકે! ઈસ જગેસે હઠા દો.” એણે જાણીજૂઝીને આ લોકોને સંભળાવવા જ હુકમ આપ્યો, ને મુખીના મુખ પર થતા ફેરફાર જોવા માંડ્યા. મુખી જરા વ્યગ્ર થયા હતા. પણ માસ્તર સાવ સ્વસ્થ જ હતા. એમના નિશ્ચિલ મુખ પર બાવપરિવર્તનના વીચિત્ર તરંગોનો ઉદ્ભવ થતો જ નહોતો!

માસ્તરે સમય વર્ષો ને મુખીને બદલે એમણે વાત શરૂ કરી. એ મંછાની વાત દબાવી દેવા માંગતા નહોતા.

“તમારું તો સામાન્ય ગામ પર શરૂ થઈ ગયું છે! તમારા માણસોએ ગામમાં રંજડ શરૂ કરી દીધા છે. આજે દૂધની તાંબડી છીનવી લોધી. કાલે કડલાં ઊતારી બેશે ને પરમ દહાડે...”

“આપણે મૂળ વાત પર પાછા આવીએ. ખીજી વાત પાછળથી કરીશું. તમારા માણસોએ પત્થર ફેંક્યો છે, એ વિશે મેં કાંઈ જ તમને કહ્યું નથી.” સોહનસિંહ મુદાને છોડવા માંગતો નહોતો.

“મારે શું કહેવાનું છે?” મુખીએ પાછો પ્રશ્ન કર્યો. ધૂમરી લેતા જવાબોના વમળમાં તરવૈયાઓ તરી ન શકે તો મુખીનું ગળું શું? અમલદારને નાખુશ કરવા જેવી શક્તિ મહા પ્રયાસે પણ એ લાવી શક્યા નહોતા. માસ્તરે વાતનો અંકાડો મિલાવી દીધો.

“જુઓ બાઈ! હું ફેડ પાડી દઉં. અમે તો બધા ગામમાં રહેનારા માણસો. ગામે ઠરાવ કર્યો એટલે પાળવો પડે. મુખી એની વિરુદ્ધ ક્યાંથી જઈ શકે! એટલે એમાં કાંઈ ફેરફાર ન પડે.” માસ્તરે મુદાની વાત રજૂ કરી.

“આનો અંજમ શું આવશે, ખબર છે?”

“એ તો બગવાન દેખે છે. આખો જન્મ પુણ્ય કરીએ, તો ય મોત છોડતું નથી. નસીબમાં જે લખ્યું હોય તે ઓછું

મિથ્યા થવાનું છે! કે હું કે તમે કોઈ એ વિધાતાના શ્રેય ભૂંસી શકવાના નથી. એ તો બનવાકાળ બન્યા જ કરશે.”

સોહનસિંહને આ માણસ પર ગુસ્સો ચઢ્યો. આ માણસ હોશિયાર હતો. એને જાણમાં ફસાવવો એ સરળ નહોતું. એ જો આ મંત્રણામાં ન હોત તો મુખીને નમાવતાં જરા જેટલીય વાર ન લાગત. સોહનસિંહનો અવાજ પ્રથમ કરતાં વધારે કડક અમલદારશાહી બન્યો.

“ ખાલી તમે જીદ કરો છો. આખું ગામ તારાજ થઈ જશે. તમારી જમીનો કબજે થશે. ગામના આગેવાન માણસોને કેદ કરવામાં આવશે. સામનો યા સતામણી થશે તો લાડી કે ગોળી ચાલશે. ગામના બેરાંછોકરાં બધાં પરેશાન થશે. ગામની એક ધમારત આખી નહિ રહે. ત્યાં આ લીલાં ખેતરો છે, કિલોલ કરતાં પશુપંખી છે, ત્યાં સ્મશાનના ગીધડાં રડશે...ને...” સોહનસિંહ અંતિમ વાત કરતાં અસર જેવા કુશળ વ્યાખ્યાનકારની અદાર્થી થંબ્યા.

“ જેવી હરિષ્ચંડા ! ” માસ્તર બિડ્યા. એમની મુખમુદ્રા અપરિચિત વટવૃક્ષ જેવી જ શાંત હતી. “ મેં કે તમે કોઈએ આ ગામ બનાવ્યું નથી. જેણે બનાવ્યું છે તેની ઈચ્છા હશે તો તેને રાણા નાંખો. બિહારમાં મોટો ધરતીકંપ થયો, ગામના ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયાં. મકાનોનો કાટમાળ પણ જેવા ન મળ્યો. કોઈથી હાથ દેવાયો ? ગામ ઉજ્જડ થશે તો એમ માનશું કે ધરતીકંપ થયો હતો. બિહારમાં બગવાને કરાવ્યો ને અહીં.....” શબ્દ બાણીબૂઝીને માસ્તરે અધૂરો છોડ્યો.

સોહનસિંહે અવાજની લગામ પાછી ઢીલી છોડી : “ મને આમાંનું કોઈ પણ કરવાનું મન નથી. તમે તમારું કામ કરો, અમે અમારું કામ કરીએ. શું અમે તમારાથી જુદા છીએ ? એક દેશમાં જ રહીએ છીએ ને કામ કરીએ છીએ. એક જ રંગ; એક જ ચામડી. અમને આ બધું કરવું ગમે છે, એમ માનો છો ? કેટલીક વાર ફરજ

સમજીને કરવું પડે છે. તમે આ જીદ છોડી દો. ખીજું કંઈ નહિ, આ રાજીનામું પાછું ખેંચી લ્યો ને મહેસૂલ બરવાનું વચન આપો. પછી તમારે શવે તે કરો. હું અહીંથી રિપોર્ટ લખી દાખલ-સગ સલામતનો. પછી તમારા મનમાં આવે એ કરજો.”

“કોઈ માણસ નાક હાથે કરીને વાટે છે, અમલદાર ? અમારી પાસે આવાં કામ કરાવવાની આજ્ઞા જ ન રાખે. અમે અમારે રસ્તે; તમે તમારે રસ્તે.” સંભ્રામના આબમાંથી સમાધાનની વાદળી અદૃશ્ય થઈ મધ હતી.

વાત કરવામાં વધારે સાર સોહનસિંહને ન જણાયો. એણે મુખી તરફ છેલ્લા જવાબ માટે નજર નાંખી. મુખી બોલ્યા :

“મામનો એકડો મંડાઈ ગયો. એમાં ખુદ ભગવાન આવે તો પણ ફેરફાર ન થાય, સા’બ ! આપ અહીં સુખેથી રહો. અમે આપને રંજીડીશું નહિ. તમને ઠીક લાગે તે તમારે કરવું.”

સોહનસિંહ હાથ પછાડી ઊભો થયો. એની આંખ આગળ રણમાં ઊડતાં વટોળની ભયાનક ધૂમરી ચઢાવે લેતી હતી. પણ મોં પર એણે કશો ભાવ દેખાવા ન દીધો.

“આ મૂકાવું સા’બ ?” મુખીથી સ્વભાવજનીત વિવેક કયાં વખર ન રહેવાયું.

કશો જવાબ વાળ્યા વગર રિવોલ્વર કમરે ભેરવી, રુમાલ વડે મોં લૂછતો સોહનસિંહ કમરા બહાર નીકળી ગયો.

એ બહાર નીકળ્યો ને માણસો સાથે આગ્યો હતો એ જ ઢાંખે ચોરા તરફ ફૂંચ કરી. પોલીસના અવાજનો પ્રતિધ્વંસ પડતો હોય તેમ આસપાસના ઘરોમાંથી અવાજ જાગ્યો, “મન્ડીત્રાખ ઝીન્દાબાદ.”

ઘરમાં મુખી અને માસ્તર હજી પોતાની જગ્યાએથી ઊડ્યા નહોતા. મુખી વિચારચત્ત્ય નજરે જનતાનો તાગ લેતા મથતા હતા. અને માસ્તર કડીઓ પરોવતા ભાવિનો રાહ આંકતા હતા.

“મારો બેટો ફેર વર્તીવવામાં કમીના નહિ રાખે.” મુખીના અવાજમાં થોડીક દીનતા દેખાતી હતી.

“કરશે. ગામને આંજવા હજી તો કટક બિતારશે. દમદારીથી કામ ચાલશે ત્યાં સુધી આંખળી નહિ જાયકે.” અત્યારથી મુખી પાણીમાં તો નથી બેઠાને એ માપવા મુખી તરફ વેધક આંખે માસ્તરે જોયું.

“ના રે માસ્તર તમારા જેવા પડખે છે, પછી ?”

અંદરથી મંછા બહાર આવી. એનો રોષ કે ઉકળાટ હજી સમ્મો નહોતો. “પેલો પોટયો ગયો ?” બારણા તરફ દ્રષ્ટિ લંબાવતા એણે પૂછ્યું.

“વહુ, એસો ! પેલો દમ બીડાવતો ગયો છે. ને તમારા આ મુખીને જરા રેય પણ આપતો ગયો છે.” માસ્તરના મોં પર સ્મિત ઝળક્યું.

મુખી શાંત બેસી રહ્યા. વિરોધ કરવા એમણે પ્રયત્ન ન કર્યો. માસ્તરે વાત જરા વાળી લીધી. “એમ કાંઈ મુખી ડરે એવા નથી. તમારાં જેવા પટલાણી ઘરમાં બેઠા છે—પછી એમને ડરવાનું શું ?”

મંછા શરમાઈ ગઈ.

“હવે કસોટી આવવાની છે, મુખી. આપણે આજે બધાને બેગા કરીએ ને કાંઈક ચોક્કસ યોજના ગોઠવીએ. આ માણસ પગલાં ભરે એ પહેલાં આપણે તૈયાર થઈ જવું જોઈએ.”

“એટલે ?”

“આપણે લોકોને ચેતવી દેવા જોઈએ કે મારપીટ થશે, જુદમ થશે, દંડ નંખાશે. લોકોએ આ માટે તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. જે નાહિંમત—કાયર હોય તે ઉચાળા ભરી ચાલવા માંડે, પણ અહીં રહી ગામને લાંછન ન લગાડે. ઘરમાં વધારાના દાગીના દોલત મિલકત હોય તો પરમામ સગાંવહાલાંને ઘેર મોકલાવી દે. બૈરાંઓકરતે બહારગામ—પિયેર મોકલાવી આપે, જે એમનાથી આ ત્રાસ જીરવાવાને ન હોય તો. બેટ બાંધી છે, તો બરાબર આપણે તૈયારી કરવાની.”

મુખી જાણે અમલદારના દમામથી જરા પણ ડર્યા ન હોય એમ રંગમાં આવ્યા હતા.

“હું તો મુખીને પડખે જ રહીશ. ગામ છોડીને નહિ જાઉં.” મંજાએ તો ત્યાં જ પોતાનો નિર્ણય સંભળાવ્યો.

“તો તો કોણુ જશે? જ્યાં પટલાણી ત્યાં ગામલોક.”

“જેને જવું હોય તે જાય.”

વાતને એકાએક અટકવું પડ્યું. ગામનો રખારી દોડતો દોડતો અંદર ધસી આવ્યો. એની છાતી હાંકતી હતી. માંડ માંડ શ્વાસ લેતા, એણે કહ્યું: ‘ગજબ થયો, મુખી! મારા છોકરાને પોલીસ તાણી ગઈ! એને છોડાવો, મારા બાપલા.’

“આપણે તો યોજનાઓ ધડતા અને વાત કરતા રહ્યા, ને આણે તો શરઆત કરી! ચાલો, જોડો.”

મુખી અને માસ્તર ઘર બહાર નીકળ્યા, ત્યારે ઘર બહાર એક નાનું ટોળું તો જમા થઈ જ ગયું હતું. સૌના મુખ પર ઉત્સુકતા રમતી હતી. મુખી અને માસ્તરને ઉતાવળે જતા જોઈ, ટોળાનું કુતૂહલ ઓર વધ્યું. ટોળામાંથી કેટલાક જુવાનોએ મુખીની પાછળ જવાનું ઉચિત ધારી કદમ ઉપાડ્યા.

રખારીના છોકરાની ધરપકડનો અનાવ માત્ર આકસ્મિક જ હતો કે યોજનાપૂર્વકનો હતો, એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. ચોરામાં સોહનસિંહ પહોંચ્યો, ત્યારે એની પાછળ જ છોકરાઓનું એક ટોળું દૂરિયો બોલાવતું, ‘ગાંધીજીની જે’ ના પોકારો કરતું ચાલ્યું આવતું હતું. આ કશાની દરકાર કર્યા વગર, લેશ માત્ર રંજિત કે ક્રોધિત થયા વગર, સોહનસિંહે ચોરા તરફ કૃત્ય જારી રાખી. સાથેના સિપાઇઓને પણ અક્ષરના આવા વિનમ્ર વર્તનથી નવાઈ લાગી. આવું અપમાન એને ગળે ફેવી રીતે ઊતરતું હશે, એ વિચાર એમના મગજમાં ઘૂંમવા લાગ્યો. ખીજા કોઈ અક્ષરના હાથ નીચે કામ કરવાનું આવ્યું હોત, તો ક્યારનો ય લાડી વીંઝવાનો કે મારવા પીટવાનો હુકમ થયો હોત. જ્યારે અહીં તો, અપમાનના ઘૂંટડા, કશો ય અવાજ કર્યા વિના શાંતિથી, ગળવાના હતા. એક હરફ પણ કાઢવાનો નહોતો. એથી વધુ ત્રાસ ખીજે શો હોઈ શકે ? સોહનસિંહે એકાએક ઊભા રહી ચોરાના આંગણે જ હુકમ છોડ્યો : “હટા દો સબકું.”

ચોરે પહોંચતાં, પ્રારંભમાં તોફાનના ડરથી જરા વિનય જળવતું ટોળું, સામેથી કશો ય પ્રતિકાર ન જોતાં, વધું હિંમતવાળું, તોફાની અન્યું. કો'કે મૂઠી ધૂળ નાંખી, તો કો'કે વળી કાંકરો ફેંકી

જોયો; ત્રીજાએ વળી જરા મોટો પથ્થર લઈ પોલીસના ફેંટાને નિશાન બનાવ્યું.

સોહનસિંહે બાજુ હાથથી જતી જોઈ. એની ભદ્રમનસાઇનો ગેરઉપયોગ થતો હતો.

હુકમ છૂટતાં વાર તો ક્યારની ય ધૂંવાકુંવા ને આકળી થઈ ગયેલી પોલીસ લાકડી વીંઝતી દોડી. છોકરાઓ છૂ થઈ ગયા. પેલા રખારીનો છોકરો પોલીસની અડફેટે ચડી ગયો, બેયાર લાકડી એને લગાવી. પછી તેને પકડીને ચોરામાં લઈ ગયા.

“ઈસ્કુ કાયકુ લાયા?” સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“ઈનકે હાથ મેં પથ્થર લા, સા’બ!”

છોકરાના સામું જોતાં એક વિચાર ઝડપભેર સોહનસિંહના મગજમાંથી પસાર થઈ ગયો. આ છોકરો બાન તરીકે કામ લાગે એમ હતું.

એનો બાપ કે મુખી એને માટે આવ્યા વગર રહેશે નહિ. અને આ યુક્તિ કદાચ નવો પ્રભાવ પાડશે એમ માની સોહનસિંહે હુકમ છોડ્યો “અચ્છા! વેઠાનેમેં બીઠાવ!”

આવા બેયારને પકડી એકાદ બે દિવસ બૂખે મારવામાં આવશે ને ગામજોક ઠેકાણે આવશે, લાડીની કે બંદૂકની પણ જરૂર નહિ પડે.

સંધ્યા આભમાં દોડતી આવી ગઈ, પણ આ છોકરાને છોડાવવા કાંઈ ન આવ્યું. સોહનસિંહ વિશ્મિત થયો.

રખારી દોડતો દોડતો ધા નાંખતો, મુખી પાસે પહોંચ્યો. મુખી અને માસ્તર ઘર બહાર નીકળ્યા ત્યારે મુખીએ વિચાર પ્રગટ કર્યો : “કાં માસ્તર! હું જઈ આવું? ત્યારે અમલદાર કાંઈ વાંક કે ગુના વગર એમને એમ પકડીને પૂરી દે, તે બરાબર છે? હજી તો અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય...”

“એનાં તો મૂળ જીએડવા આપણે બેઠા છીએ!” માસ્તરે વચમાં જ કહ્યું : “આપણાથી એવી મહેરબાનીની બીજા માંગવા હવે જવાય?”

“ત્યારે આ સ્થાપત્રને જવાબ શા દેવો?”

“ગામજોડને ભેગા કરીને પૂછીએ, શું કરવું છે? તું તારા માથે બાર લાકડાં શું કામ ચાલે છે?”

અમરે જઈને મુખીએ આગેવાનોને તેહું મોકલ્યું. અરધા કલાકમાં તો અધાજ મુખ્ય માણસો આવી ગયા. મગનલાલનો આમ્રહ હતો કે ગામમાં આ પરેશો જ બનાવ હતો, અને સોહનસિંહ જોડાને રંગડવા ઈચ્છતો નહોતો, એ વાતની પરીક્ષા લેવા એની પાસે જવું અને આ વિશે પૂછવું. પણ માસ્તર મક્કમ હતા.

“આપણું સ્વમાન આમાં ધવાય. એ અહીં આવ્યો છે દમન કરવા, અને આવાં પગલાંઓ દ્વારા આપણને નમાવવા કેશિષ કરવાનો. આપણે જઈશું તો કદાચ પહેલાં ના પાડીને પછી આપણા પર ઉપકાર કરવા ખાતર છોડી મૂકશે. ને વારંવાર આપણને શરમાવશે. પછી એ કહેશે કે તમારું કલું આટલું રાખું છું, તો મારું મન તમે થોડું પણ ન રાખો? આ લોકોના ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કરો, રાજીનામાં પાછાં ખેંચો. આપણું મોં તે વખતે સીરાઈ જશે. આપણું માન આમાં ક્યાં રહ્યું? આપણી પ્રતિષ્ઠા ક્યાં રહી?”

“માસ્તર! કૃષ્ણ ભગવાન પણ વિદિ માટે ગયા હતા ને!” મગનલાલે ટકેર કરી, “આપણે પણ અહીં દાણો આંપી જોઈએ.”

“ભાઈ! ભગવાનની વાત શા માટે કરવી? શ્રી કૃષ્ણે તો વિદિની વાત યુદ્ધના આરંભ પહેલાં કરી હતી યુદ્ધ શરૂ થયા પછી તો, અમર છે ને? અર્જુનની કાયરતા કાઢવા યુદ્ધસ્થળે ભગવાને આદેશ કર્યો હતો. ગાંધીજીએ લડાઈ શરૂ કરતાં પહેલાં વાઘસરોયને મળવાની ઈચ્છા ક્યાં બતાવી નહોતી? હવે તો લડાઈ શરૂ થઈ ચૂકી. ગાંધીજીએ પણ ‘કરે’જે યા મરે’જેનો આદેશ સંભળાવ્યો છે. એકવાર ડગ ભર્યા પછી પાછા ફરવાનું હોય નહિ!”

“આપણે માથે હજી નથી આવ્યું એટલે ઠીક છે. પણ જેનો છોકરો મર્યો છે એનો વિચાર તો કરો! એ તો પોશ પોશ આંસુડાં સારે છે.” મમનલાલે ચાલ બદલી.

પણ માસ્તર એમાં ફસાય એમ નહોતા. એ બોલ્યા : “તમે બધા એની દિકર શું કરવા કરો છો? એને હું સમજાવી લઈશ.

મંડળીમાંથી જડી માસ્તર રજારીને ઘેર ગયા. રજારી શનમૂન થઈ જોખરે ખેડો હતો. ઘરમાં એની બેરી ધૂમટો તાણી ધીમું ધીમું રડતી હતી. જોખરા આગળ ઢાળેલા ખાટ પર માસ્તર બેઠા.

“મેઘા! જે ભાઈ! એ તો ધીરજ રાખવાની જ!” માસ્તરે ધીરા શબ્દોમાં વાણીપ્રવાહ રેલવરા માંડ્યો. “તારું સદ્ભાગ્ય માન કે તારા ઘરમાંથી પહેલો સૈનિક ગામ ખાને ગયો. એ તો આપણે માટે આનંદની વાત ગણાય. ગામને માથે કટક જીતરે ને તારો છોકરો ખપી જાય એમાં દિલ્લો ઉદ્વેગ હોય, ગાંડા! એકાદ ગાયને જે વાઘ લઈ જાય તો એણે એની બોડમાં આપણે લેવા જઈએ? હુકાળ પડે છે, ખાવાનું મળતું નથી, ત્યારે ઈશ્વર પર આપણે આધાર રાખીએ છીએ ને! આમાંય એનો આધાર રાખ. એની ઈચ્છા હશે તો છોકરો ઘેર આવી જશે.”

“પણ પેલો કાળસુખો મારા છોકરાને અધમૂઓ કરી નાંખશે.” ઘરમાંથી મેઘાની બેરી બોલી.

“રામને આશરે રખેવાળું છે, એમ માનવાનું છે. એને દિકર નહિ હોય?”

લડાઈના પહેલા જ મોરચે સોહનસિંહનો પરાજય થયો : છોકરાને રાખવાની જગ્યા જ નહોતી. રાત્રે છોકરાને બે ઘોડા મારી ‘હવે આવું કરીશ તો માર્યો જશે’ એવી ધમકી આપી મુક્ત કરાવી દીધો.

માસ્તરે જ્યારે આ છુટકારાની વાત સાંભળી ત્યારે એમના મુખ પર વિજયનું નાનકડું સ્મિત ફરક્યું.

પહેલા જ દિવસે સોહનસિંહ અને એના માણસોને ગામલોકના મિત્રજની ખપર પડી ગઈ. ઉસ્માન ગામમાં ખીડી લેવા ગયો હતો. એ એમ ને એમ જ પાછો ફર્યો. ગામમાંથી એને ખીડીનું 'ફુંડું' થ મળ્યું નહિ. એણે લમણે હાથ દઈ પટો ઊતારતાં મંગલને ફરિયાદ કરી, “ સાક્ષી ખીડીભી નહિ મીલે ! કેસે દિન જાયે ? ”

અને તાજેતરમાં જ ભરતી થયા હતા. જગતમાં ફારી નીકળેલ મહાયુધ્ધે લિંદની ગરીબ જનતા પર એક રીતે ભારે ઉપકાર કર્યો હતો. અહીંતહીં ધૂમવા છતાં ય જ્યાં નોકરી મળતી નહોતી, તે ખેતીમાં રસકસ રહ્યો નહોતો, ત્યાં યુધ્ધે લિંદની આ જટિલ સમસ્યાનો નિકાલ આણી આપ્યો. સરકાર થાકે એટલા માણસો ભરતીમાં નામ નોંધાવા આવ્યા. ઉસ્માન અને મંગળ આ અસંખ્ય માણસોમાંથી ભાગ્યવાંત થયેલ એ ઉમેદવારો હતા. મદિને રૂપિયા ત્રીસના દરમાયે સાથે આ ગામમાં સરકારમાળાપનું તખ્ત સાચવવા આવી પહોંચ્યા હતા.

“ યહાં તકલીફ તો જરૂર હોગી, લોકભી કેસે હૈ ? ”

ઉસ્માને નિરાશાનાં પગ લંગાવ્યા. એણે હોઠ ને જીભ એ ચાટ્યા. સાળી ખીડીની આદત તે કેવી રીતે ખૂંસતી ?

“ સૂબેદાર સા'બકા પાસ હોગી. ” મંગલસિંહે સૂચના કરી.

“ જીનકા પાસ તો હોગી, મગર હમારા કયા હાલ ? ”

“ યહાં આયે તખ તો એસા કહેતેથે કે કુછ તકલીફ નહિ હોગી, ખાના પીના મીલેગા, જે કુછ ચાહ સો મીલ જાયગા. એક પાઈકા ભી ખર્યા નહિ હોગા...યહાં તો...જે... ” વાક્ય પૂરું કરવાને બદલે મંગલસિંહે જોડો નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“ શહેર સે સખ લોમકું યહાં લાના ચાહીયે. ગાંવમે સિપાહી-ગીરી કરના કયા આસાન હૈ ? ”

“ મેરા જવાબ હૈ કે થોડે હિ દિનમે સખ ઠીક હો જાય ગા. ”
ઉસ્માને આશાજનક સૂર કાઢ્યો.

“સહી કે લોક છતને ખરાબ નહિ હૈ, બિચારે ભોત્રે હૈ. ચે ટંટાશીસાદ દોચાર દિન કી ખાત હૈ. ઉતને દિન તકલીફ રહેગી. ખાલી ચે ખાત કા ઇન્તેજામ હૈ જ્ય તો અચ્છા...”

“અરે ચાર! તુમ દેખો તો સહી, થોડે દિનમેં ચે આપસમેં હિ લડને લગેંગે. શીર...અપની પાસ આના હોઆ, શીર જાંપા તુમ દેખો.”

ઉરમાને પોતાનો અનુભવ રજૂ કર્યો. એથે પોતાના ગામમાં આવી લડત જોઇ હતી. લોકોએ ઉત્સાહમાં આવી ભારે ધમાલ મચાવી હતી. પણ એ ત્રણ મહિનામાં અંદર અંદર તકરાર થઇ ગઇ, ને લડત લડતને ઠેકાણે રહી ગઇ.

જાને થોડીવાર મૂંગા રહ્યા. ખીડી એ વાર્તાલાપમાં મદદરૂપ થાય છે. એનો અભાવ મૌનમાં થોડી થોડી વારે તો પરિણમે જ. જાને જણાએ પગ લંબાવ્યા, હાથ પર માથું ટેકવ્યું. થોડાંક બગાસાં ય આધાં.

મંગલસિંહે વાત છેડી :

“વતનકી ઔર સે કહીં કે ચત્રે આયેં હૈ. કૌન જાને કય ખર જાયંગે?”

“શાદી હુઇ હૈ?”

“હાં! પરસુ સાલ હી હુઇ. ચે સાલ વો ધર આનેવાલી થી. તકદીર કી ખાત હૈ, ભૈયા!”

“હમ તો વૈસે હી હૈ. મઅર ધર વારંવાર યાદ આતા હૈ.”

“હમારી અમ્મા હૈ. યહાં આતે પહેલે અમ્માને કહા, ‘જેટે, નોકરી છોડ દો. ધર પર રહો. યહાં જો કુછ મિલેજા વો ખા લેંગે. મઅર યહ લડાઈ કી જિદ છોડ દો. ખાલી થોડે પૈસેમેં જાન ગુમાના! મૈને ઇન્કાર કર દિયા. ધર રહેતે ફીર હમ કયા કરતે! કીતનેહિ દિન હમારે એસે હી ગયે. જાને કા બી હમ પર આ ગયા થા. જૂજ

આદમીકી અલ્લહ બંધ કર દેતી હે. એસે ભૂખે મરને કે વનહસે તો યે પટા લીયા.”

“ કોન જાને યે લડાઈ કય ખત્મ હોગી.”

અંદરથી સોહનસિંહ બહાર આવ્યો. એના મોંમાં સિગરેટ હતી. ઉસ્માને અને મંગલસિંહે લોલુપ દષ્ટિએ આ સિગરેટ સામું જોયું. કાંઈ નહિ તો એકાદ બે ફૂંકે પણ.....

ખન્ને જણા ઊભા થઈ ગયા, ને લશ્કરી ઢબે સલામ ભરી.

“ ઉસ્માન, તુમ અબ પહેરે પર જાવ. ખસનકુ છૂટી દો, ઈનકો યુખાર લગતા હે.”

“ અચ્છા સાહબ ! ” ઉસ્માને સલામ ભરી.

“ મજર મૈંતે અબી તક પહેરા કીયા હૈ. ” એ દયામણે મોંઢે બોલ્યો.

સોહનસિંહના અવાજમાં કરડાઈ આવી. માણસો સાથે એ બિનજરૂરી દીલાશ રાખવા માંગતો ન હતો.

ઉસ્માને સામું જોયું.

“ કયા.....નહિ જાને ચાહતા ? ”

“ એસા નહિ સા'બ, એ ચલા.”

ઉસ્માન સાવ દીવો પડી ગયો. “

સોહનસિંહ ઊભો રહ્યો, એનો અવાજ અફસરનો મટી ગયે. નજર આગળ એક સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ.

“ દેખો, ઉસ્માન ! હમે યહાં જહોત સાવધાનીસે રહેના હોમા. ખુશીલીયે થોડે દિન જરા જાસ્તી કામ બી કરના પડેમા.”

“ હાં સા'બ ! ”

“ યહાં અમર તુમારા કામ અચ્છા હોમા તો બહતી બી મીલેગી. હમ તુમારા નામ રિપોર્ટ'મે' ભેજે.”

“અચ્છા સા’બ !” પણ એના મોં પર આનંદનું એકેય સ્મિતકિરણ ન પ્રગટ્યું. વધારાની ભાવિ આશા આવું સ્મિત ફરકાવવા અસમર્થ નીવડી. વધારો આવશે, ત્યારે આવશે. પણ શકતું થું ? એણે પઠો ચડાવ્યા, પગે ખૂટ ચડાવ્યા, ને બંદૂક લઈ દરવાજા બંધી ફર્ય કરી.

સોહનસિંહ મંગલસિંહ પાસે જ ઊભો રહ્યો. મંગલસિંહ ટકાર થયો. સૂએદાર એની સાથે વાત કરવા માંગતો હતો !

“મંગલ ! તુમારા કયા ખ્યાલ હૈ, વે ગાંવકે ખારેમે ?”

મંગલ ખુશ થયો. સૂએદાર જેવો ઉપરી અમલદાર તેનો અભિપ્રાય પૂછતો હતો !

“થોડે જોત તોફાની હૈ. દોચાર ફેર કરુ ડાકે સા’બ ! પેર પર આકર લીટેંગે.”

સોહનસિંહ હસ્યો. આવો સિપાહી પણ યુદ્ધનીતિની જ દિમાયત કરતો હતો ! સમાધાન માટેના એના માર્ગમાં એને શ્રદ્ધા કેવી રીતે ખેસાડવી ?

એકાએક અંતરને ઘોળતો સવાલ મંગલસિંહે કર્યો : “સા’બ ! એ લડાઈ કય તક ચાલુ રહેગી ?”

“જહાં તક જર્મની કા પરાજય ન હો વહાં તક.”

“વો હાર જાયેંગે, સા’બ !”

“વો હારના તો ચાહીયે, કયું એ કામ પસંદ નહિ હૈ ?”

“પસંદ, ના-પસંદ કા સવાલ કહાં હૈ, સા’બ ! અગર ઇન્કાર કરે તો હમેં જેલમેં જાના હોગા.”

“નોકરી કા હી સવાલ નહિ આતા હૈ. હમારે જેલમાં જાના પડેગા. મીદીમેં પાકે રખા હૈ. વો નીકલ કૈસે સકતા હૈ ?”

“વે દેહાત કી જગા તો બડી અચ્છી હૈ, મંગલ !”

“હાં, સા'બ ! અચ્છી તો હૈ. મગર હમેશાં કે લીયે હમ યહાં મુકામ કરનેવાલે હૈ કમા ? યે મામલા ખતમ હો જાયગા. હમ બી વાપસ ચલે જાયેંગે.”

સોહનસિંહ હસ્યો : “અચ્છા ! હમ ઐસા કરે કે તુમારે લીયે સરકારકી પાસસે જમીન મંગ લે...તુમારા ધરખાર યહાં હી ખસે.”

“ઐસા તો સા'બ કુછ હો સકતા હૈ ?”

હસતાં હસતાં સોહનસિંહ અટક્યો, ‘ યે શીજૂલ ખાતોં કા ખ્યાલ કરનેસે કોઈ ફાયદા હૈ, મંગલ ? યે ગાંવકી જમીન કા છોટા સા ટુકડા બી મીલના હમારે તકદીરમેં નહિ હૈ.”

મંગલ સોહનસિંહના મમતાયુક્ત સંભાષણથી ઉત્સાહિત થયો. બોલ્યો : ‘ સા'બ, આજ તો સુખહસે એક ખીડી બી નહિ મીલે હૈ. કેસા માંવ હૈ ! કેસા બહિષ્કાર હૈ !”

સોહનસિંહે મજબૂતાઈથી સિગરેટ કાઢી. તાખાના માથુસો આવી માંગણી કરી શકે જ નહિ. એ સામાન્ય સંજોગોમાં ગેરશિસ્ત લેખાય. પણ અહીં આવા બેદબાવ રાખવાનું એને પાલવે તેમ નહોતું. અહીંયા તો આ બધા વચ્ચે વધારે મેળ રહે એવી એની ઈચ્છાની સાક્ષી રૂપે એણે મંગળને સિગરેટ આપી.

“કલસે તુમારે લીયે છન્તેજમ હો જાયગા. યહાંસે નહિ મીલેંગે તો શહેરસે મંગાયેંગે.”

દરવાજા પરથી ઉસ્માન પાછો આવ્યો ને સલામ ભરી ઊભો રહ્યો.

“કેમ ?” સોહનસિંહ સામી સલામ ઝીલી.

“મગનલાલ આવ્યા છે.”

“અંદર મોકલ.” ઉસ્માન જતાં જ મંગલ તરફ ફરીને એ બોલ્યો, “આ માણસ આપણને મદદમાં આવે છે. એણે જ ગામનો રિપોર્ટ મોકલેલો. જોઈએ, ફાવે છે કે નહિ.”

“એને ત્યારે તો સરકાર તરફથી માનચાંદ મળશે ?”

“હાસ્તો, મળશે જ.” સોહનસિંહ હસીને બોલ્યો. “કદાચ કાઠુ પથ્થુ મળે.”

મંજળને અનન્યપી થઇ : “કેમ ? સાહેબ ! આવું ?”

“અહીં એનાથી બહુ કામ થાય એવું હું માનતો નથી.”

વાતચિત ચાલતી હતી ત્યાં જ મગનલાલે પ્રવેશ કર્યો. એણે માથા પર કાળી ગોળ ટોપી મૂકી હતી, અને હાથે પાટો બાંધ્યો હતો. એની આંખો લુચ્ચી બિલાડાની માફક આમ તેમ ફરતી હતી. જાવધાનતાથી ડમ ભરતો ભરતો એ અંદર આવ્યો.

એને વિશે ગામના કેટલાક લોકોને શંકા હતી જ—માસ્તરને ખાસ. મગનલાલને ગામની કમિટીમાં લેવા ન્યારે કેટલાક મોઢાએ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે માસ્તરે સિફતથી ના પાડી દીધી. “બધા જ માણસોને કમિટીમાં લેવાની એાછી જરૂર છે ? ને જરૂર પડ્યે સલાહ લેવા બધાને ક્યાં બોલાવાતા નથી ?” આમ કહી એમણે મગનલાલને અંદર આવતો અટકાવ્યો. છતાં ય કોણુ જાણે કેમ પહેલે જ દિવસે રખારીના છોકરાની ધરપકડનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે મગનલાલ અંદર હાજર થઈ ગયેલો. એની સલાહ સરકાર પક્ષે જ પડતી હતી, એ માસ્તર જોઈ સકયા હતા.

મગનલાલની ગામમાં દુકાન હતી. એ આધારે સરકારી અમલદારોના સંપર્કમાં ઠીક ઠીક આવતો. ને એમાંથી જ એને લાલસા લાગી હતી. એણે પોતાના જીવનની તક આ વખતે જોઈ. એણે ગામના બનાવોનો વિગતવાર અહેવાલ સરકાર તરફ મોકલી આપ્યો. આ વખતે સરકારને આટલી જલદીથી ખબર પડત કે કેમ તે વાત શંકાસ્પદ હતી.

એણે આવી આંસપાસ બેઠેલા ને કેટલાક લાંબા થઇ આડા પડેલા સિપાહીઓ સામે નજર કરી. એની ઇચ્છા સોહનસિંહ સમજી ગયો.

“ ચાલો, આપણે અંદર જઈએ.”

ખન્ને અંદરના બાગમાં જ્યાં સોહનસિંહે પોતાની ઓફિસ બનાવી હતી, ત્યાં આવ્યા. ખુરશી પર ઇશારાથી બેસવાનું સૂચવી સોહનસિંહ ટેબલ પર બેઠો.

મગનલાલે જ વાત શરૂ કરી : “ તમે અહીં આવ્યા એ સાંત્વે કહ્યું, નહિતર મામ વધારે વ્યક્ત.”

મગનલાલને સોહનસિંહ ઘડીભર માપી રહ્યો. આ વાણિયો શેને માટે આવ્યો હશે ? “ તમારી મદદ માટે મારે આભાર માનવો જોઈએ. તમારો રિપોર્ટ ન હોત તો અમને ખબર પણ ન પડત.”

“ એમાં સાહેબ ! મેં મારી ફરજ બજાવવા સિવાય બીજું શું કયું છે ? ”

“ આ હાથે શું થયું છે ? કોઈએ તમને પણ હેરાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે શું ? ” હાથના પાટા તરફ આંગળી ચિંધતા સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“ ના રે, એ તો હું બહાર જતો હતો, ત્યાં મકાન પરથી નળીયું પડ્યું—ને જરાક વાગ્યું.” એના મ્હોં પર હાસ્ય ફરક્યું. “ એમ તો મામલોકમાંથી મને કોઈ મારે તેમ નથી. એમને હજી મારો ખ્યાલ પણ નહિ આવ્યો હોય, એમનો વિશ્વાસ મારા પર હજી થાય છે. એમની સમિતિમાં આજે પણ બેસી આવ્યો છું.”

મગનલાલ કાંઈ બાતમી લઈને આવ્યો હશે એમ સોહનસિંહે માન્યું. “ હવે તો અમારા પર તવાઈ આવશે, ને હેરાનગતિ પણ શરૂ થશે.”

“ ના રે ના ! હજી તો અમે કાંઈ એવો નિર્ણય કર્યો નથી. મામલોકનો એવો બિમાર ખરો કે તમે જો કાંઈ માસ્કાડ ન કરો, ખાને એમને એમ અહીં પડ્યા રહે તો એ તમને બીજી રીતે હેરાન કરવા નહિ અમારા ભોકેને લગતા આવડતું નથી.

આ તમારી રાષ્ટ્રભો, બંદૂકો સામે એમના હાંબ મગડી જતા વાર ફેટલી ? ”

“ મારા કામળવા પ્રમાણે ગામનો જુસ્સો ભારે છે. ૧૯૩૨માં ય મામને સરકાર નમાવી શક્યું નહોતું. તો હવે એ શક્ય છે ? ”

“ કેમ શક્ય નથી ? આપણે ધારીએ એટલી વાર.” મગનલાલે મોં મલકાવ્યું.

“ શી રીતે ? ”

“ હું બેઠો છું ને ! ” મગનલાલની આંખમાં દષ્ટિ નાચતી હતી.

“ તમારે માટે મને માન છે. પણ મને એમ છે કે તમે અહીં નહિ રહી શકો.”

“ એટલે ? ” મગનલાલના મોં પરનો આનંદ વિલાપ ગયો. સોહનસિંહના કથનનો મર્મ એ પારખવા મથતો હતો.

“ તમારે આ ગામ છોડી ચાલ્યા જવું એવી મારી સલાહ છે. તમારે માટે હું સારો રિપોર્ટ કરીશ. તમારે સરકાર પાસે કામ બેઠતું હશે તો એ પણ મળશે. પણ મને ભય છે કે અહીં રહી તમે સેવા નહિ બજાવી શકો.” પોતાના કહેવાની અસર જોવા એ થાંભ્યો. મગનલાલ આભો યનીને સોહનસિંહ તરફ જોઈ રહ્યો.

“ પણ સાહેબ ! ”

“ ખરાબ નહિ લગાડતા, હું તમને ખરી સલાહ આપું છું. આ તમારે હાથે જે વાગ્યું છે તે અકસ્માત નથી. હું માનું છું કે ગામના લોકો તમને હવે કળી ગયા છે. અને આ પહેલો બનાવ છે. અહીંયા તમારો જન સલામત નથી. તમારા રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવા જેટલા માણસો મારી પાસે નથી.”

વચ્ચે જ વાંધો ઊઠાવતા મગનલાલ બોલ્યો : “ પણ તમારી ધારણા જ ખોટી છે. મને અહીં કાંઈ થવાનું નથી. મારો વાળ પણ કોઈ વાંકો કરે તેમ નથી. અહીંના લોકોને તમે ઓળખો કે હું ?

અહીંના લોકોમાં એવડી શક્તિ હોત, તો સરકારનું રાજ્ય ક્યારનું ચાલી ગયું હોત.”

“મેં તો મારી સલાહ તમને આપી, માનવી ન માનવી એ તમારા હાથની વાત છે.”

“હું તો સાહેબ; તમારી સાથે એક ખાસ વાત કરવા આવ્યો હતો.” વાત કોઈ પણ હિસાબે કરવી જ નોંધ્યે, એમ નક્કી કરી મગનલાલે પોતાનો ધરાદો જાહેર કર્યો.

સોદનસિંહ ટેમલ પરથી ઊભો થયો. એને આ માણસને ટાળવો હતો, પણ એ અણગમેા અંદર ફાપી દઈ પાછો ખેડો, પણ એના મોં પર કંટાળાના ચિન્હ સ્પષ્ટ હતા.

“શું?”

“ગામમાં વ્યવસ્થા જાળવ્યા વગર તમારે છૂટકો નથી, અને ખાલી લશ્કરી માણસો વડે વ્યવસ્થા જાળવવાનું શક્ય નથી. મને એમ હતું કે મુખીનું રાજનામું તમે તુરત સ્વીકારી બેશો, અને એ જગ્યાએ મારી નિમણુંક તમે કરશો. હજી જો કે કાંઈ મોંકુ થયું નથી. તમે ગામનું મુખીપણું મને સુપ્રત કરો. આપણે સાથે મળીને કામ કરશું, તો ગામનો સંપ તુરત ભાંગી નાંખીશું.” મગનલાલની આંખોમાં દુષ્ટતાનું હાસ્ય હતું.

સોદનસિંહની આંખો ચમકી, ને એની બકૂટિ જરા સંકોચાઈ. “તમારા રિપોર્ટમાં આ પણ તમે લખ્યું હતું કે?” એના અવાજમાં થોડી ધ્રુવી લશ્કરી તીખાશ આવી હતી.

“એમ સીધેસીધું નહિ; પણ એમાં એ લખ્યું છે તે પ્રમાણે : સરકાર જો કરે તો સ્વાભાવિક પરિણામ આ જ આવે....”

વાત કરતા વચ્ચે જ અટકાવી સોદનસિંહે પૂછ્યું: “ગામમાં આ વિશે કોઈને તમે વાત કરી છે? મુખી સિવાયના લોકોનો મત જાણ્યો છે ખરો?”

આ સવાલોથી મગનલાલ જરા મૂંઝાયો. “ના જી. ખાસ કોઈને પૂછવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. આવી વાતથી લોક જરા ચમકે. આવી આંશા કોઈ રાખે પણ નહિ. ગામમાં મુખીનું ચક્ષુ ઠીક ઠીક છે.”

વાત સોહનસિંહ છોડવા માંગતો નહોતો. “એટલે ગામમાં મુખીનો પક્ષ મજબુત વધારે ને તમે મુખી થાવ એવી કોઈની ધમ્કા જ નહિ. ને એમનું મન પારખ્યા વગર જ તમે ગાદીએ ચઢી બેસશો; ને છતાં ય એમની પાસેથી સહકારની આશા રાખશો, ખરું ને?”

“હજી તો સાહેબ! એ બધા આ બધું શું થઈ રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી. તમારું આગમન, આ મિસિટરી, એ બધું હજી કૌતક સમાન લાગે છે. હજી તો લોકો બાણે સ્વપ્નનું જુવે છે, એમ લાગે છે.”

“તમારા વિષે લોકોનો શો અભિપ્રાય છે એ ખબર છે?” વેધક દષ્ટિએ સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“હું આખા ગામને ઝોળખું છું. મારા મિત્રો પણ અહીં ધણા છે.” અવાજની થોડી મૂંઝવણ અનુભવી મગનલાલ જવાબ વાળતો હતો.

“કુકાનમાં આજે ખરીદી કેટલી થઈ?”

“આજે તો કોઈ આવ્યું નથી. ધમાલમાં ને ધમાલમાં લોકો ન આવે એ તો સ્વાભાવિક છે. માત્ર બીજું કંઈ હોય તેમ હું માનતો નથી.”

સોહનસિંહે ગજવામાંની સિગરેટ કાઢી ને ચેતવી. આ માણસને સાચું કહેવું કે નહિ એનો વિચાર એ કરતો હતો. એકાદ બે ફૂંકમાં જ એણે નિશ્ચય કરી લીધો. સિગારેટને જરા ખંખેરતા એ બોલ્યો : “જુવો મી. મગનલાલ તમે એક બ્રમણમાં ભમ્યા કરો છો. તમારું કામ ઘણું કઠણ છે. એનો બદલો પણ સરકારે આપવો બેઠએ.”

“સરકાર માઆપની સેવા કરવી એ તો સાહેબ મારો ધર્મ છે.” મગનલાલે માથુ ઝુકાવ્યું ને નહિ આવડતી ઠઠંગી કુરતીશ પણ ખજવી.

“ગામ આખું તમને હડધૂત કરશે.”

“એમાં શું સાહેબ! પાણીમાં રહીને મગરનો સામનો કરતા મને આવડે છે.”

સોહનસિંહનો અવાજ મૃદુ બન્યો. “ને સરકાર પણ તમારા તરફ માનદ્રષ્ટિએ નહિ જુવે.”

મગનલાલ ચમકીને ઊભો થઈ ગયો. એના વર્તનમાં ઉશ્કેરાટ હતો. “સરકારે તો સાહેબ ઠંઠારો બહાર પાડ્યો છે. જે કાંઈ એને મદદ કરશે એનું કામ ખ્યાનમાં લેવાશે. તમે તો સાહેબ એથી ઊંચતું કહો છો.”

એ જ શાંતિથી સોહનસિંહે વાત આગળ ચલાવી : “સરકારને પોતાની ફરજનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે. તમારી કદર સરકાર સંપૂર્ણ કરશે. પણ આપણે અહીંની સ્થિતિ જરા તપાસીએ. મને અહીં અધિકારી તરીકે નીચો છે. મારું કામ ગામમાં ધાંધલ થતું અટકાવવાનું, અહીંનો એવ બીજો ન લાગે તે જોવાનું, અને ગામમાંથી મહેસુલ વસુલ કરવાનું છે. માટે અહીંયાં વ્યવસ્થા જળવવાની રહેશે, શિસ્તનું પાલન કરાવવું પડશે; ને એ માટે લોકમત પણ જાણવો પડશે. મારું કામ લોકને પસંદ ન પણ આવે, તો ભોક્ષ વધારે ગંભીર તોફાનો પણ કરે. સમજ્યા મિસ્ટર?”

“તમારે જે જાણવું છે તેમાં હું મદદ કરી શકું તેમ છું. અહીંના મુખી તરીકે હું સારું કામ ખજવી શકીશ.”

સોહનસિંહે માથું હલાવ્યું, “એ વિશે મને હજુ કાંઈ હુકમ મળ્યો નથી. મારે મારી જ બુદ્ધિનો ઉપયોગ આ સંબંધમાં કરવો જોઈએ. હું માનું છું કે ગામમાં શું બની રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ હવે

તમને નહિ આવે. સમિતિની સભામાં તમને બોલાવવામાં હવેથી નહિ આવે. ચાલશે તો સાચા નિર્ણયો બીજા જ લેવાશે. ગામતોક તમારો બિલ્ડિંગ કરશે. તમારા પર નબત્તા માણસો સિવાય બીજું કોઈ તમારી સાથે કદાચ બોલશે પણ નહિ. તમારા પર સૌ મૂંગો શીટકાર વર્ષાવશે. તમારો જન પણ જોખમમાં રહેશે, બાંધણ થશે, અને અને લાકડી કે બંદૂકનો ઉપયોગ કરશું, તો કોઈ તમારા પર આગળી ચિંતીને કહેશે, ‘આ માણસે બધું કરાવ્યું. એ ચૌદશીયો છે. એને પૂરો કરો,’ ને કોઈ વાર ખેતરે જતા નાળામાં માથા પર પારીયાનો ધા થશે. એમ નહિ માનતા કે હું તમને બડકાવવા અમર મુખીપણું આપવું નથી માટે આ બધું કહું છું. મારી તો તમને હજી સલાહ છે કે આ મામ હવે છોડી દો. તમારાથી બનતું તમે બધું કર્યું છે, ને એનો સંપૂર્ણ બદલો તમને આપવામાં આવશે.”

“પણ સાહેબ ! મારે આ ગામ છોડવું કેવી રીતે ? મેં અહીંયાં ધર વસાવ્યું છે. મારી દુકાન છે, મારી જમીન છે, મારો બેણદેણનો વેપાર છે.”

મગનલાલની વાત જાણે સાંભળી ન હોય તેમ સોહનસિંહે આગળ વાત ચલાવી. “મુખીનું સ્થાન એ તિરાણું છે. કેવળરામે લોકમાં ગહી એમના દિકરામાં ધર કર્યું છે. ને વધારામાં માસ્તર એમની પડખે છે. માસ્તર એ ગામતોક છે. ને ગામતોક માસ્તર છે. અને અને ગામતોક શું વિચારે છે, શું કરે છે, શું અનુભવે છે, એનું સંપૂર્ણ એને જ્ઞાન છે. એના પર બ્યાન રાખતા અને ગામતોકોનો મિજાજ ખચર પડશે. માટે જ એ સ્થાન કેવળરામ છોડે એમ હું નથી ઇચ્છતો. એનું રાજીનામું હું એટલા જ કારણસર સ્વીકારવા માગતો નથી. એ કામ કરે એમ હું ઇચ્છું છું. મારો આવો નિર્ણય છે.”

મગનલાલને આ માણસ પર ચિઠ મઢી. પણ ગુસ્સો ફાળી દઈને બોલ્યો : “મારા કામનો આવો બદલો સાહેબ ! મને એમને એમ જ પાકા મોકલશો ?”

સોહનસિંહના અવાજમાં એક પ્રકારનું વાતસલ્ય આવ્યું. “આ ગામનો જ કે એકલા તમારો જ મારે વિચાર કરવાનો નથી. સરકાર અને પ્રજા બુદ્ધે ચઢ્યાં છે. એ સમસ્ત બુદ્ધનો ખ્યાલ કરવાનો છે. તમને લોકો હજી તિરકાસ્તા ન હોય તો હવે એનો આરંભ થશે એમ માનજો. નાનકડું જમકલુ થશે ને પ્રથમ આહુતિ તમારી પડશે. મારી સલાહ હજી તમે ગામનો ત્યાગ કરો એવી જ છે.”

મગનલાલનો અવાજ કડક બન્યો. “પણ સાહેબ! મારા રિપોર્ટનો ઉત્તર આવશે જ ને? એમાં જ આવી બલામણુ આવશે. પછી જવા જેવું લાગશે તો ચાલ્યો જઇશ.”

“આ તો મારી સલાહ જ છે. રિપોર્ટ તમારે માટે સારો આવશે એ વિશે મને શંકા જ નથી. તમારી પોતાની સલામતિની મને ચિંતા હોવાથી જ મેં તમને સલાહ આપી.”

મગનલાલની આંખમાં ચમકારો આવ્યો. એણે ધાયું હતું એટલી હદે વાત વણસી ગઇ નહોતી. “મેં સાહેબ બારે મહેનત કરી છે. આખા ગામનો વિરોધ કરી આ કામને ઉઠાવ્યું છે. સરકાર મારો પક્ષ જો ન લ્યે તો આ પૂરમાં હું તણાઇ જઈ.”

“અહીં રહેવાના હો તો જનની કાળજી રાખીને ફરજો. સાથે લાકડી વગર બહાર નીકળતા નહિ. બંદૂક ચલાવતા આવડતી હોય તો એનો પરવાનો મેળવી લ્યો. કોઈ માણસનો, સગી સ્ત્રીનો પણ વિશ્વાસ કરતા નહિ.”

મગનલાલ હસ્યો : “તમે આ લોકોને નકામા સાવજ જેવા માની લ્યો છો. આવા શાંતિયાહક રાંક લોક આપના દેશમાં નહિ હોય. પણ અમારા ગુજરાતમાં લોક સ્વભાવે પણા મરીય.”

ભૂરીસ્કાર મિશ્રિત સ્મિત સોહનસિંહના મુખ પર પ્રગટ્યું. “ગુજરાતથી જ સરકાર ડરે છે એ તમને ખબર છે? આ પ્રજાની તાકાત જ એને ગમરાવી મૂકે છે. એક બારડોલી થઈ ગયું, એક

રાસ થઈ ગયું—સરકારને માટે આટલા દાખલા પૂરતા છે—તેમાં ય આ વખતે તો ‘કરે’ગે યા મરે’ગે’ નો ભેરીનાદ થયો છે. આપણે બધા દુશ્મન પ્રદેશમાં છીએ. આખી પ્રજા આપણી દુશ્મન બની ગઈ છે. એ સત્ય તમારે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. તમારા જેવા માણસોને એ બધા દેશદ્રોહી ગણે છે.” એનું મોં વાત કરતા લાલચોળ બની ગયું, ને અવાજ જરા ઊંચો થયો, “આ પ્રજાએ આપણી સામે યુદ્ધ આરંભ્યું છે એ ખબર છે?”

અવાજથી ડરી મગનલાલ બોલ્યો, “એને હરાવતા વાર કેટલી?”

“વાર કેટલી એમને?—પરાજય એ તો ક્ષણિક છે. તમે આ પ્રજાને મારી નાંખશો પણ એનો જુસ્સો નહિ કચડાય; એ વારંવાર ખેદા થશે. એક લોહીના ટીપામાંથી સો માણસો સર્જાશે. પ્રજા હારતી જ નથી, તમે જેટલું વધારે હમન કરો, એટલો જુસ્સો વધવાનો, પ્રજા એટલી વધારે મજબુત બનવાની. હારનો કાંઈ જ અર્થ નથી, તમને ખબર છે મગનલાલ, ઘરમાં બેઠા બેઠા લોકો શી વાતો કરતા હશે?”

“તમને ખબર છે?”

“મને ખબર નથી. પણ હું કળી શકું છું.”

બા મારતો હોય તેમ મગનલાલ બોલ્યો : “ભય લાગે છે સાહેબ? તમારા જેવો લશ્કરી માણસ ડરે એ તો કેમ આવશે?”

“કદાચ તમારી વાત સાચી હોય. જે પ્રજા પાસે હથિયાર નથી, એની સામે લડતા મને જરૂર ડર લાગે છે. લડાઈમાં તો ક્યાં તો તમે મરો યા તો દુશ્મન મરે. પણ આ લડાઈ મોરચા બાંધીને લડવાની. હોંતી જ નથી. એમાં તમારે જ દુશ્મનોને માર્યા કરવાના, ને તમારા લાયક લોકોથી રંગ્યા જ કરવાના. ક્યાં સુધી માણસ આવી રીતે ખૂતો કરતો રહે?” દૂર દૃષ્ટિ કરતો હોય એમ આંખ ફેરવી આગળ ચલાવ્યું. “હું હમણાં બિહારથી આવું છું. ત્યાં પણ આવું જ કામ મારે કરવાનું

હતું. ત્યાંના એક જૂદ માણનો ચહેરો ૧૩૭ મને યાદ આવે છે. કરચલીઓવાળો ચેહરો, સફેદ વાળ, કમ્મરતી વળી ગયેલાં, આંખમાં ઝાઝુ નૂર નહિ. એના લખડી ગયેલા શરીરમાં નસોમાં ફરતું બોહી પણ તમે જોઈ શકો. અમારા માણસો એની પાસે જતા, અને ખખરો મેળવી લાવતા. ધૂનતા અવાજે એ અમને યાત્રી આપતી, અને અમારું કામ કરતી. ગામના લોકો અમારા યાત્રીદાર તરફ જોઈ લસતા.” સોહનસિંહે હાથ ઝડપથી હડપવી પર મૂક્યો—તે જાણે અકાળે જીવમાંથી ઝખડીને જાગ્યો હોય તેમ આગળ ચલાવ્યું. “અમને ખખર જ નહોતી કે એના ખે છોકરા આ લડતમાં હતા. એક છોકરા પર એક અમલદારને મારી નાંખવાનું ગંભીર તહેામત હતું, અને એ નાસતો ફરતો હતા. અમે આખરે આ ડોસીની ધરપકડ કરી તે દરમિયાન તો એણે અમારા બાર માણસના જન લીધા હતા. અમારા માણસોને જાણી જોઈને જાંધે માર્ગે વાળ્યા હતા ને ત્યાં એમના પર હુમલો થયો.”

“પછી ખૂન થતા અટકી ગયા એમને?”

“ના! અમારી સ્થિતિ વધારે કફોડી થઈ. જે ગામોમાં અમે મથક બાંધી પડ્યા હતા ત્યાંથી પાછા ફરવું પડ્યું. લોકો અમને ખારે ત્રાસ આપતા. ટોળે મળી અમારા પર હુમલો કરતા—અમે મહા પરાણે જોળીબાર કરી એમને હટાવતા. અમારા અવરજવરના માર્ગો એમને ખોદી નાંખ્યા. અમારા માણસો જે છૂટા પડી જતા તો એમનાં હાડકાં પણ ભાગ્યે જ હાથમાં આવતા. એક પોલીસનું શય હાથમાં આવ્યું હતું. એના ડોળા ખેંચી કાઢેલા હતા. એની આંગળીઓ કાપી નાંખવામાં આવી હતી. અમને ખોરાક મુશીબતે મળતો. આખરે ના ઇલાજે અમારે શહેરમાં પાછાં આવવું પડ્યું. ગામની શક્તિનો મને ખ્યાલ આવ્યો. જે આખા દેશભરમાં આવું ચાલતું હોય તો સરકારની સ્થિતિ લાંબો વખત ટકે એમ લાગતું નથી.”

“આવી વાતો કહેવી એ ઠીક નથી” મંગનલાલે કહ્યું. “એને યાદ રાખવી એ પણ ઠીક નથી.” અને એને સોગરી લગાવવા પ્રયત્ન

ક્યો. “સાહેબ ડરતા હો તો આ કામ છોડી દેવું જોઈએ. કાચા પોચાનું આ કામ નહિ.”

સોહનસિંહ તિરસ્કાર મિશ્રિત હાસ્ય હસ્યો. હાડવાનું તમારે મને શીખવવું નહિ પડે. તમને આ વાત એટલા માટે જણાવી કે તમે ખૂસો ન કરો, અને અમને ખાડામાં ન ઊતારો.”

“તમારા પાણીસોને આવી જ રીતે પાનો ચાઢાવો છે કે શું?” ફરી મગનલાલે ટાણે માયો.

સોહનસિંહનો મિજાજ હવે ગયો. “તમે મને શીખામણ આપવા આવ્યા છે?” ને એકાએક વાત અટકાવી દેવી હોય તેમ જીભો થઇ ગયો. “તમારું કામ પતી મથું હોય તો તમે જઈ શકો છો. જરૂર પડ્યે તમારી મદદ હું માંગીશ જ. ને તમે જેવી મદદ કરો છો એવી કરતા જ રહેશો.” એવી હું આશા રાખું છું.

મગનલાલના જવાબની રાહ જેવા વગર જ સોહનસિંહે ચાલવા માડ્યું. મગનલાલને ગયા વગર છૂટકો જ નહોતો.

બાળ્યા આગળ જ ઉસમાન મળ્યો. એના વર્તનમાં એક પ્રકારનું હીમ ને કંપારી હતા. “સાહેબ! ધાંધલ શરૂ થયું છે” સલામ બરતા એણે કહ્યું.

“તોફાન? શું છે?” સોહનસિંહ ટટાર થઇ ગયો. એનો હાથ સ્વાભાવિક રીતે જ કમ્બર પર લટકાયેલી રિવોલ્વર તરફ ગયો.

“મથુર! સખ્ત મારવામાં આવ્યો છે”

“ક્યાં અગાડી? મથુર ક્યાં છે? એને લાવીને ક્યાં રાખ્યો છે?”

“બહાર પરસાળમાં સૂવાડ્યો છે. ને પાટા બાંધવા માંડ્યા છે.”

સોહનસિંહ ઝડપભેર પરસાળમાં ગયો. બાકીના લોકો ત્યાં ભેગા થઇ ગયા હતા. એક પથારી પર મથુરને સૂવડાવવામાં આવ્યો હતો. એના માથાના જખમમાંથી લોહી હજી વહેતું હતું, ને આંખો

પાટો લોહીવાળો થઈ ગયો હતો. ગામમાંથી વૈદ્યને બોલાવવા ગયેલો મંગળસિંહ પાછો આવી ગયો હતો. વૈદ્ય આવવાની ના પાડી હતી. આયોડીન, બેરીક, એવી બેયાર દવાઓ સિવાય બીજું કંઈ સાધન સોહનસિંહની ટૂંકડી પાસે નહોતું. બેયાર માણસોએ પોતાનાં ધરગથ્ય વૈદ્યના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી ઝાડના થોડાક પત્તાઓ આપ્યા હતા, તે એનો ઉપચાર થતો હતો.

“મથુર ક્યાં ગયો હતો ?” સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“એ સાહેબ ! સવારનો બહાર ગયો હતો. એક ખેતર પાસેથી આવી હાલતમાં અમને મળ્યો. ગામના છોકરાઓ આવીને કહી ગયા, એટલે અમે જામને લઈ આવ્યા.”

મથુર હોશમાં હતો એટલે એને વધારે પૂછવાનું સોહનસિંહે મુનાસબ માન્યું. “શું થયું હતું, મથુર ?”

પરાણે શ્વાસ લેતા અને હાંફતા હાંફતા મથુરે બનાવ કહ્યો. “હું સવારે ખેતરમાં ગયો હતો. ત્યાં થોડાક બોર પાડ્યા. થોડી-વારમાં લોકો ધસી આવ્યા ને મને પૂછ્યાગાછ્યા વગર જ મરણતોલ માર માર્યો.”

“વારુ ! તું આરામ લે. મંગળસિંહ ! મથુરને દવાખાનામાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કર. ત્રણ માણસોને એની સાથે મોકલો. જતી વખતે મારી પાસેથી ચિકી લેતો જજે.”

હુકમ કરીને એ બહાર નીકળ્યો. એનું માથું ફરતું હતું. ગામને ઠેકાણે રાખવાનો હવે બીજો ઈલાજ જ નહોતો. એના પગ મુખીના ઘર તરફ વળ્યા.

રસ્તામાં જ માસ્તરનો બેટો થઈ ગયો. માસ્તરે સોહનસિંહને ગુસ્સામાં જતો જોયો પણ એ કશું ન બોલ્યા. નમસ્કાર પણ ન કર્યો. માસ્તરને જોતા જ સોહનસિંહ ભ્રમો રહી ગયો.

“જુઓ માસ્તર ! આ ઠીક નથી.”

માસ્તર શંભ્યા. એમની સ્વસ્થતા જરા ય તૂટી નહોતી. એ સાંતિથી આ અમલદારને નીરખી રહ્યા : “ કેમ બાપ ? ”

“ તમે અમારા માણસને આવી રીતે મારશો તો ગામના જૂંડા હાલ થશે.”

માસ્તર જરા ટદાર થયા. એમની આંખમાં જરા ચમક આવી. “ તારા માણસને પૂછતો ખરો, એણે શું ક્યું” હતું તે ! ગામના તો જે હાલ થવાના હશે તો તે થશે. પણ તમારા વર્તન માટે તમારે પણ વેઠવું રહેશે.”

“ મારે તમારી પાસેથી કાંઈ બાપણો સાંભળવા નથી. હું સુખીને કહેવા જ જતો હતો કે આનો બદલો ગામે આપવો પડશે. મારા એક માણસ, તમારા દસ.” સોહનસિંહની આંખમાં ખૂન્નસ હતું.

આવા માણસ સાથે વાત કરવામાં ય ગૌરવ-હાનિ હતી. માસ્તર ત્યાંથી ચાલ્યા એટલું જ બોલીને : “ જેવી હરિ ઇચ્છા. મારું કે તારું કોઈનું ધાર્યું થતું નથી.”

સોહનસિંહ હુંવાયુવા થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ પાંચમું

∴ ∴ ધૂધવાતો અગ્નિ

ગામમાં લોકો કોઈ ભરાયેલી ગાયની માફક ફરતા હતા. એમની આંખોમાં ગામમાં અનેલા બનાવોની વિસ્મયતાનો ચમકારો હોય ચાલ્યો ગયો હતો. એ પોતાનું જ્ઞાન અજમાવવા પ્રયત્ન કરતા પણ એમાં એને સફળતા મળી નહોતી. આકાશમાં હેતુ વગર દોડા-દોડી કરતા વાદળો જેવી સ્થિતિ એમની થોડેધણે અંશે હતી. ખેડૂતો પોતાનું કામ કરવા નિયમિત ખેતરે બળદ લઈ જતા. લુહારની ધમણ અચાનક પ્રાતઃકાળે ફૂંકાડા મારતી, કાંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ રજારી રીતસર ગાયોનું ધણુ લઈ શેઢીએ ઉપડી જતો. નાના નાના દુકાનદારોની દુકાન ખૂલતી અને ગામનાં નાનકડા બજારમાં આવેલી એકલી હોટલમાં ચાના કોપ પર કોપ ભિતરતા- છતાં ફેરફાર તો થયો જ હતો. નિયમિત જીવનમાં ય લોકોનું બોલવાનું ઓછું થયું હતું. લોકો બોલતા તે ય બાંહેધીરેધીરે ઓછામાં ઓછા અક્ષરોમાં વાતોલાપ કરતા. પ્રત્યેકના મનમાં ગામે આરંભેલી લડતનો, અને એની પ્રત્યાઘાત રૂપે બનતા બનાવોનો ખ્યાલ રમતો હતો ને અટપટા ભાવિના કુરુષ્-ભિષણ બનાવોની આગાહી થયા કરતી.

યુદ્ધના મોરચા હજી મંડાયા નહોતા; પણ જાણે આખો બોદાતી હતી. લશ્કર લડતું ન હોય છતાં સુસજ્જ હોય એવા પ્રકારની શાંતિ ગામના ઉરે વસી હતી.

કેવળરામના ઘરમાં આમતેમ ફેરફાર થતા હતા. કેટલુંક રાય-રચીકું ફેરવાતું હતું. માસ્તરે સલાહ આપી હતી તે મુજબ ગામલોકની કમિટીએ નિર્ણય કર્યો હતો કે લોકોએ દાગીના અને રાયરચીકું સલામત માટે અન્ય સ્થળે મોકલી આપવા. કેવળભાઈના ઘરમાં મૂડી ઠીકઠીક હતી, જરૂરી વસ્તુઓ રાખીને બાકીની મોસાળ મોકલી દેવાનું એમણે નક્કી કર્યું હતું.

મંછા બધું ઠીકઠાક કરતી હતી. એણે દાગીનાનો ડાબડો તૈયાર કરી રાખ્યો, અને ઘરની બીનજરૂરી ચિજો ભેગી કરવા માંડી. એને ગામમાં આવેલી નવી વસતી તરફ રોષ હતો જ. એનો મિત્રજ આમે ય ભારે હતો. તેમાં વધારો થયો. પહેલા જ દિવસના બનાવે એના વર્તન-એના રોષે-ગામલોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી. પટલાણીએ કમાલ કરી એમ ઘણાએ વાતવાતમાં એ દિવસે કહ્યું હતું. ફરીવાર પશી જેવાની તાંબડી પોલીસ ઝૂંટવી લેવા પ્રયત્ન કરે તો ફરીવાર એ આમ જ બડબડી ઊઠે એમાં શંકા નહોતી.

પશી ઘરમાં કામ કરવા આવી હતી. “મૂઆ અહીં શા માટે આવ્યા હશે! એમનું આ ગામમાં શું દાટયું છે?” હાથમાં સાવરણો લેતાં મંછા તાડૂકી.

“દાટયું તો બા કાંઈ નથો. પણ આવીને રીતસર પથારો પાથરીને પડ્યા છે. નળીઓવાળી બંદૂકના જોરે જ ભાઈ આવ્યાં છે.” પશીએ પોતાની સમજ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો.

“એમનો અહીં કાંઈ હકદાવો બળ્યો છે? આ ગામમાં લૂંટવા જેવું ય શું છે?”

પશીએ માચીયા પરથી ગોદડાં ઊતારવા માડ્યાં, ને ઘરના ગોદડાં જુદા કરવા માંડ્યા.

“બા તમે સ્નાન્યું ?”

“શું ?”

“તખોજનો કેસ ચોરે ચાલવાનો છે.”

“તખોજ તો પેલો નાથીનો વર ને ?”

“હા, બા.”

“કેમ ? એના પર કેસ શાને માટે ?”

“એક સપયડાને ચારવા બદલ. દશ માણસને પકડી મઝેલા ને તેમાંથી તખોજ પર કેસ કરવાનું નક્કી થયું છે.”

“તખોજ તો સારો માણસ છે. એણે નાથીને હાંસડો ચારો કરાવી આપ્યો હતો. ૨૦ તોલા ચાંદી વાપરી હતી. એને કેમ પકડ્યો ?”

“કોઈ પોલીસને એણે ખેતરના નાળે માથો હતો.”

“શું થયું હતું ?”

“તખોજ સરખવાની શીંગોની ગાંસડી બાંધી આવતો હતો. પોલીસે એને ઈમો રાખી, સીંગો માંગી. તખોજએ આપવાની ના પાડી. બંને વચ્ચે બોલાચાલી થઈ. પોલીસે બળજબરી વાપરી, ને એનો માથો લઈ લેવા માંડ્યો. ને તખોજ પર લાકડીનો ધા કર્યો. તખોજની સામી વાર કરી, પોતાની પાસેનું ધારીયું ફેંક્યું. પોલીસ બોલીબુ-હાણ થઈ ગયો. પછી ગામમાં આ બધાંને પકડ્યા ને તખોજ પર તહોમત મૂકાયું.”

“એમાં એણે ખોટું શું કયું ?”

“પણ એણે પોલીસને માર્યો ને ?”

“તો શું કામ શાકભાજી લેવા ગયો હતો ? મદતનો માલ લેવા જતાં બીજું શું મળે ?” બચાવ કરતાં મંછાના મોં પર આનંદરેખા પ્રગટી.

“એને હવે સજા થશે ને બા ?”

“શું સજા થશે ?”

“ જેલમાં મોકલશે. ”

“ મોકલ્યા, મોકલ્યા હવે ! એમ તો એમની શું મુંઝશ છે કે વગર શુનાએ એક માણસને સજા કરે, અને તે વ મામના ચોરે જ ! મામલોક એમ થવાય ન દે ! ”

પશીને વ આવી બાળમાન્યતા પર ઘોડું હસવું આવી ગયું. પટલાણી પણ જાણે માય દોવા જેટલું સરળ કામ આને સમજતાં હતાં !

“ મામલોક ચોરે જશે ને ? ”

“ ના, બા ! ”

“ કેમ ? ”

“ માસ્તરે બધાને ના પાડી. એમણે કહ્યું કે બલે એને શિક્ષા કરે. આપણને ત્યાં જવું શોભે નહિ. ”

“ બીકણુ ! ” આકસ્મિક જ મંછાના મ્હોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. પશી પણ મંછાના ઉદ્ગારો ચમકાવે સાંભળી રહી. પટલાણી કેવી હિંમત કરતાં હતાં !

“ મારું જે ચાલે, તો લોકોને લઈ ત્યાં જઈ, ને તખોજને છોડાવી લાઉં. પછી સરકારને જે કરવું હોય તે કરે. ” એની આંખ આમળ યોજના તૈયાર થવા માંડી. લોકો શા માટે આવું નહિ કરતા હોય ? નાની શી વાત હતી. પોલીસદળ મામૂલી હતું. મામલોકની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. એક ધા ને બધા સાફ, ને કાયમની નિરાંત. આવું સરળ કાર્ય કરવા પણ માસ્તર ને મુખી તૈયાર નહોતા. એને મામના પુરુષો પર ચીડ ચઢી.

મુખી બહારથી ઉતાવળા ઉતાવળા આવ્યા. એમની ગતિમાં વેગ હતો. મોં પર રોષ હતો—નિરાંત નહોતી. આવીને ખેસ વડે મોં લૂછતાં એમણે ફેંટો ઊતાર્યો. પશી અંદર ચાલી ગઈ. મંછા પતિની ધમાલ જોઈ રહી ને સાવરણો બાજુએ મૂક્યો.

“ કેમ આટલી ધમાલ ? ” એણે નમ્ર અવાજે પૂછ્યું.

“ માસ્તર આવી ગયા ? ” એણે ચિંતાતુર અવાજે સવાલનો જવાબ આપવાને બદલે નવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ નથી આવ્યા. પણ શું થયું, એ તો કહો- ” જરા છણકો કરી મંછા બોલી.

“ પેલા તખોજને કદાચ ગોળાએ વીધશે. ”

મંછા હેમતાઈ ગઇ. આવી ઠડક સળનો એણે ખ્યાલ પણ નહોતો કર્યો. આવું સંભવી શકે એમ એણે માન્યું પણ નહોતું.

“ ખાલી એક માણસને મારવા બદલ. ”

“ હા ! અમલદાર દાખતો બેસાડવા મગિ છે. મારાથી સહન થતું નથી. ”

“ તો જાવ ! છોડાવી લાવો. દસપંદર માણસોની સામે થતાં વાર કેટલી ? ” યોજના રજૂ કરતાં એ બોલી.

“ હં ! ” કહી ખિન્ન હાસ્ય મુખીએ કયું. “ એટલું સરળ હોત તો ક્યારનુંય કયું હોત. ”

બહારથી માસ્તરના દક્ષિણી ઢગના પગરખાંનો વિશિષ્ટ અવાજ આવ્યો. “ એ માસ્તર કાંક રસ્તો કાઢશે ! ” મુખીએ પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી.

“ ઘરમાં હાથ બેડીને બેસી રહેવાના રસ્તા તો અનેક નીકળશે ! ” મંછા ક્રોધે ભરાઈ હતી એ ઉતાવળા પગે અંદર ચાલી ગઇ.

માસ્તરના મોં પર એવી જ સ્વસ્થતા હતી. એ મુખીનો ઉદ્વેગ પારખી ગયા.

“ કેમ મુખી ! આવડો ભાર માથે ? ”

“ માસ્તર ! આ તો ઠીક થતું નથી. એ તખોજને આમ ગોળાએ વીધવાની વાત કરે એ ન પોસાય. ”

“ તો આપણે શું કરીએ ? ”

“એનો કાંઈ રસ્તો તો કાઢવો જ જોઈએ.” દીન અવાજે મુખી બોલ્યા.

“આમ દીન ચર્ચિ, તે ચાલશે? હડત માંડીએ તો આવા અનેક બલિદાન આપવાં પડશે. એક આહુતિએ કોઈ દેવ ધરાતા નથી.”

“પણ આનો ગુનો શો તે આવી કડક શિક્ષા કરે?” મુખીના અવાજનો વિસ્તાર જરા વધ્યો.

“આ સરકારના રાજ્યમાં તું ન્યાયની વાત પૂછે છે?”

“થોડું ઘણું તો...”

“એ જ તારી ભૂલ છે. એટલી તારી સમજ કાચી. હજીય મુખીપણાનો અંશ તારામાંથી ગયો નથી, એટલે તને અંગ્રેજની ન્યાયબુદ્ધિમાં વિશ્વાસ છે.”

“પણ માસ્તર! આવો ઘેર અન્યાય...”

“જરા ઇતિહાસ તો વાંચ્ય મૂખી. લોકોને ઘેર ઘેર જઈ સત્તાવનમાં માર્યા હતા. ગામેગામ મહાદાં લટકાવ્યાં હતાં. એ બધો ન્યાય હતો? સેંકડો નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષો પર જલિયાનવાળા બાગમાં ગોળીઓ ચલાવી, એ ન્યાય હતો? આપણા દેશનાં કરોડો માણસોને નાગા-જૂખ્યા રાખી, એમના માલ પર તાગડધિત્તા કરવા, મહાલવું એ ન્યાય છે? સામ્રાજ્યો કોઈ ન્યાય પર ટકતાં સાંભળ્યાં છે? રાજ્ય એટલે જ અન્યાય, અને તેમાં આ તો પરદેશી રાજ્ય જે દહાડે આપણે આ સમજ કેળવશું, ત્યારે જ એનો નાશ કરવા શક્તિમાન થઈશું.”

માસ્તરની દલીલોથી મુખીને થોડી હિંમત આવી; એમની આત્મશ્રદ્ધા પુનઃ પ્રગટવા માંડી. “મને બીજું કાંઈ દુઃખ નથી, માસ્તર! પણ મને એની ભૈરીનું લાગે છે. પરણે હજી વરસ પણ થયું નથી, એને આપણે માટે શું લાગશે? એને એમ થશે કે ગામે મારા ઘણી માટે કશું ક્યું નહિ. ગામલોકની તકરાર એણે માથે વહોરી, પણ ગામે સહારો ન કર્યો.”

“એનો વર ગામના ઇતિહાસમાં અમર થઈ જશે. આપણે એના દેહ પર ખાલી ચણીશું.” માસ્તરના મુખ પર પ્રકાશ પથરાયો : “ગામના પ્રથમ શહીદ થવાનું માન મારે કે તારે ફાળે આણું આવ્યું છે? આમ ને આમ એ મરી જત-નાથી આંસુડાં સારત. પણ કોઈ એને યાદ ન કરત. એને હવે આખું ગામ સંભારશે ને પૂજશે. મામલોક એના પરથી દાખલો લેશે, ને છોકરાઓને એની વાત કહેશે. તખોજી તો ગામનો ઇતિહાસ સરજી જશે...” બોલતા બોલતા એ અટક્યા, ને થોડીવારે આગળ ચલાવ્યું: “નાથીની સંભાળ આપણે રાખીશું. એની ખાવાપીવાની ચિંતા આપણે રાખીએ, છતાં એને જો નાતરે જવું હશે તો એ જોડવણુ પણ કરી આપશું. હું નાથીને મળી લઈશ, તું ચિંતા ન કરતો. હજી તો આવી ઘણી આપત્તિઓ આવવાની છે, ને આપણે વેઠવાનું આવશે. તારે તો અર્જુનની માફક ગામની આગેવાની લઈ દુશ્મનને હરાવવાનો છે.”

માસ્તર જેવો સારથિ આવા કપરા પસંજોએ ન મળ્યો હોત તો ટકી શકાત ખરું? મુખી મગજનો વિચાર-વળ ચલાવવા માંડ્યા.

અન્ને વાત કરતા એકાએક અટકી ગયા. બહારથી એક સ્ત્રી દોડતી દોડતી અંદર આવી. લગભગ વીસેક વર્ષની આ જુવાન ઠાકરડાસ્ત્રીના મોં પર ભારે વિષાદ હતો. એની આંખો રડી રડીને સૂઝી ગઈ હતી. આંખોમાં હજી ય આંસુ હતાં. આવીને એ મુખીના પગમાં પડી.

“કાકા ! મારા ઘણીને બચાવો. એણે શું ગુનો કર્યો છે ? લોક કહે છે તમારા હાથની વાત છે. તમે અમલદારને સમજાવી શકો એમ છો. મારો ચૂડો નંદવાતો અટકાવો. ઠાકોરજી તમારું કલ્યાણ કરશે.”

મુખીને શું કહેવું, એ સૂઝ્યું નહિ. આ નિર્દોષ હૃદયની સ્ત્રીને આશ્વાસન કેવી રીતે આપવું ?

“નાથી!” મુખીએ મુઠ્ઠા અવાળે કહ્યું: “જો આમ રડયાથી તખોજી કાંઈ છૂટવાનો છે? તારે તો હિંમત રાખવી જોઈએ.”

“પણ કાકા! મારો મનખો પરવારવા બેઠો.” નાથી ડૂસકા ખાતી બોલી: “લોકો કહે છે તમે એનો કેસ ચલાવવાના છો. તમે એને શિક્ષા કરશો.”

મુખી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. “આ શું? આવું કોણ કહે છે?”

“ગામના લોકો!” પ્રાર્થના કરતી હોય તેમ દીન નજરે નાથીએ મુખી સામે નજર કરી. “તમે કાકા એમ નહિ કરો ને?”

“હું શું કરવાનો છું, તેની ખબર લોકને ક્યાંથી પડી?”

માસ્તર વચ્ચે બોલ્યા : “એમાં જ હંમેશાં રહસ્ય સમાયેલું છે. દુનિયાભરમાં રાગઓને આ રહસ્ય હંમેશાં સતાવે છે. પ્રજા જાણે છે કેવી રીતે? ને છતાં પ્રજા હંમેશાં જાણે જ છે. રામાયણનો પ્રસંગ યાદ છે? એક રાતે કૈકેયીએ વચન લીધું, ને સવારના રામને વનવાસ જવાનું નક્કી થયું. આખા અયોધ્યામાં કેવા વિદ્યુતવેગે ખબર વ્યાપી ગઈ હતી! બધા લોકને કોણ કહેવા ગયું હતું? આજે પણ સરકારને એ વાત સતાવે છે. ગમે તેવા પ્રતિજ્ઞા હોય છે, કડક ફરમાનો હોય છે, હથિયારબંધી કરવામાં આવે છે; છતાં લોકોને તો એ ખબર મળ્યા વગર રહેતા જ નથી. સત્તાવનના બળવા વખતે છાપાંઓ નહોતાં, રેલ્વેઓ નહોતી; છતાં એના ખબર ગામેગામ વ્યાપ્યા હતા. આ જ રહસ્ય છે, મુખી!”

નાથીની આંખમાં આશાની એક નજર રમી ગઈ. બહાર વાદળાં ઘેરાયાં હતાં, ને એમાં વીજળી ઝળકારા દેતી હતી. એક કાણું વાદળું આવ્યું, ને ઓરડામાં થોડીવાર અંધારું વધારે ગાઢ થયું. ઓરડામાં બધા થોડો વખત શાંત બિભા રહ્યા, પણ એમનાં મન વાત કરતાં હતાં.

“દાદા! આ વાદળ! આ વિજળી! માવડું થશે તો ખેતી વણસી જશે. કપાસનાં કાલાં દાઝી જશે.”

“ બાઈ, એની ફિકર શા માટે? વાદળાં મોટાં છે, પણ પવનનો એક ઝપાટો એને વિખેરી નાંખશે. ”

પવન જોરથી ફૂંકાતો હતો.

“ બાઈ ! જો આ વાદળાંની માફક સરકાર પણ વિખેરાઈ જશે, ને જગત પર સૂર્યનો પ્રકાશ રેલાશે. હિંદમાંથી આ અંધારા વળશે, અને સ્વરાજ્યનો ઉદય થશે. ”

નાથી પોતાની જગ્યાએથી ઊભી થઈ. “ ઠાકા ! મારો ધણી ખૂન કરે એવો નથી. પેલા પોલીસે જ્યારે મફતિયા માલ લેવા માંડ્યો, ત્યારે એનો મિળજ હાથ ન રહ્યો ને એને મારી બેઠો. જેર આવ્યો, ત્યારે એને ય થઈ ગયું હતું કે આમ ન થયું હોત, તો સારું થાત. મને કહે : ‘ નાથી ! આજે ભારે ભૂલ થઈ ! ઠાણુ જાણે શું ય આનું પરીણામ આવશે. ’ અગોરે જમતી વેળા તો એની આંખો ભીની થઈ મધ, ને ખાતાં ખાતાં જ ઊઠ્યા. અને મને કહે : ‘ નાથી ! આજે છેલ્લીવાર જાણે અહીં જમવા બેઠો છું, એમ થયા કરે છે. ’ મને પણ રોવું આવી ગયું. ભાણુ પરથી ઊઠી હાથ લેહોયા ન લેહોયા ને પોલીસ આવી પહોંચી. ”

માસ્તરે નાથીની પીઠ પર હાથ મૂક્યો : “ તખોજને તો એ છેક નાનો હતો, ત્યારથી ઓળખું છું. એના બાપા, દાદા, તમામને હું ઓળખું છું. એની નીતિ પ્રમાણે એ મિળજ ગુમાવતો હતો. પણ કામ કરવામાં એ હમેશાં એકઠો રહેતો. દર ચોમાસે એ શાક લઈ મારે ત્યાં આવતો ને કહેતો : ‘ દાદા ! આ મારી વાડીનું શાક. ’ એકઠે વરસ એ મૂક્યો નથી. નાથી ! મારું દુઃખ પણ ઓછું નથી. આવા માણસને આવી રીતે ગુમાવવો પડશે, એવો તો મને પણ ખ્યાલ નહોતો. પણ વિચાર કરું છું ને લાગે છે કે તખોજ ભવ તરી ગયો ને કુળને તારતો ગયો. આવું નસીબ તો જોણે હજાર પુણ્ય કર્યાં હોય, એને જ સાંપડે છે. ”

નાથી માસ્તરના વચનોએ જરા ટદાર બની. પણ એની આંખમાં હજીય આજીજીભાવ હતો. એણે મુખી તરફ બેઠને કહ્યું, “તમે તો એને શિક્ષા નહિ કરો ને?”

“ના! હું એને શિક્ષા કેવી રીતે કરું? ખારી પાસે જતા પણ શી છે?”

“મોઢો કહે છે કે અમલદાર તમારી પાસે જ ન્યાય તોળાવશે.” મુખી હસ્યા. કેવી બોળા બાપ હતી!

“મારે મન કે લોઢાને મન એણે કશો યુનો કર્યો નથી. મારે જો ન્યાય તોળવાનો હોય, તો એને છોડી મૂકું.”

નાથીને સાચેસાચ આશ્વાસન મળ્યું હોય તેમ એ આભારવશ આંખોએ મુખી તરફ બેઠ રહી.

બહાર ફાઇ પોલીસ આવીને બિભો હતો. પસામતો અંદર આવ્યો. ‘પટેલ! તમને અમલદાર મળવા આવ્યો છે.’

મુખીએ મંછાને બૂમ મારી. મંછા એકદમ અંદર આવી, “કેમ?”

“જો, આ નાથીને સાથે લઇ જા, એને ઘેર જઇને બેસજો. એને દિલાસાની જરૂર છે.” મુખીએ મંછાને કહ્યું.

“પણ આ બધું ધરનું કામ...”

“એ લઇ રહેશે. અત્યારે પહેલું કામ નાથીની સાથે જઈ, એની પાસે બેસવાનું છે.”

મંછાના મમજમાં ધીરે ધીરે વાત બિતરતી હતી. “સારું! હું જઇશ, પાછા ક્યારે આવવાનું છે?”

“હું કહેવડાવીશ.” ને પસાયતા તરફ ફરીને એમણે કહ્યું: “જા! અમલદારને મોકલ.” મંછા અને નાથી પાછલા બારણે બહાર નીકળ્યાં.

સોહનસિંહ આજે યુનીફોર્મમાં આવ્યો હતો. એના ઠાટનાં ચકચકતાં બટનનો રુવાબ ઔર હતો.

“ મુખી ! તમારી સાથે વાત કરવા આવ્યો હતો.” આવતાં જ એણે કહ્યું.

“ પધારો ! ” મુખીના અવાજમાં વિનયની માત્ર લુખખી છાંય જ હતી. એણે પુરશી બરી.

સોહનસિંહે માસ્તર સામું જોયું. માસ્તર સમજી ગયા. એ જવા બીઠ્યા.

“ માસ્તર ! ” મુખીએ માસ્તરને બોલતા જોયા.

“ કેમ ? ”

“ બપોરે પાછા આવશેને ? ”

“ કામ છે કાંઈ ? ”

“ કામ તો ખાસ નથી. પણ આવો તો સારું.”

“ બહે, આવીશ.”

“ માસ્તર ! તમે નાથીને ત્યાં અત્યારે જવાના છો ? ”

“ તમે કહેતા હો તો જાઉં.”

“ જાવ તો સારું. એની પડખે ટા’ક અડીખમ આદમીએ રહેવાની જરૂર છે.”

“ જમણ ! એની બહુ ફિકર ન કરતા. પ્રભુ સહુ સારાં વાનાં કરશે ”

માસ્તર ગયા. સોહનસિંહ એમના તરફ ધારીને જોઈ રહ્યો. મુખી તરફ નજર ફેરવીને એ બોલ્યો : “ મુખી ! મારી મચ્છા કશું કરવાની નહોતી, પણ લાચાર છું. ગામલોકે પહેલો ધા કયો.”

મુખીએ માત્ર ‘ હ ’ કહી જવાબ વાળ્યો. સોહનસિંહે આગળ ચલાવ્યું : “ ગામમાં ધાધલ થાય, એ મને મમતું નથી, પણ મારે નોકરી બજાવવાની છે. ’

મુખીએ તો યે પણ કશે જવાબ ન વાળ્યો. એણે વેધક દષ્ટિએ અમલદારની આંખોમાં જોયું. સોહનસિંહે આગળ ચલાવ્યું :

“અમારે માત્ર હુકમ જ બળવવાનો હોય છે, અમને હુકમ છે કે આવું કંઈ પણ થાય તો લોકોને પકડવા, ને મારતાં પણ અચકાવું નહિ.”

ઉત્તર માટે, બોલતાં બોલતાં જ સોહનસિંહે મુખીના સામે જોયું. મુખી અનુત્તર રહ્યા.

“અમારે માટે પણ નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે. તમારા માણસે અમારા સિપાઇને માર્યો, એનો અદલો અમને મળવો જ જોઈએ.”

મુખીથી હવે ન રહેવાયું. “પકડીને ચોરા પર થું કરવા રાખ્યો છે, તુરત જ ગોળીએ વીંધવો હતો ને? નકામી બીજી માથાફૂટ થું કરવા કરો છો?”

સોહનસિંહે માથું હલાવ્યું. “તમારી સાથે હું સંમત થતો હોત તો જરૂર એમ કરત. લોકો પર મારે છાપ પાડવી છે. મારે એનો જાહેર કેસ ચલાવવો છે. લોકોને એમ બતાવવું છે કે આવા બનાવોથી તેમને હાનિ થશે. મારે લોકોને પાઠ શીખવાડવો છે. મારો વિચાર તો, ગામની પંચાયત એકત્ર કરી, એની પાસે ચૂકાદો મેળવવાનો છે.” એનો હાથ સ્વાભાવિક રીતે જ રિવોલ્વર તરફ ગયો.

મુખીએ બહાર બારણામાંથી ઠંડી સરકતી હવા તરફ નજર કરી : “આજે વરસાદ પડશે એમ લાગે છે.”

સોહનસિંહ વાત પડતી મૂકવા માંગતો નહોતો. “મુખી ! અમારું કામ વ્યવસ્થા બજાવવાનું છે. ગામ જો યોગ્ય વર્તન નહિ કરે, તો અમારે નિરુપાયે એને શીખવવું પડશે.” એનો અવાજ સખ્ત બન્યો, “જરૂર પડ્યે, ગોળી ચલાવતાં અમે નહિ અચકાઇએ, એ પણ હું તમને કહી દઉં છું. લોકોને જો તમારે ખૂનામરકીમાંથી બચાવવાં હોય, તો અમને આ કામમાં મદદ કરવી પડશે, લોકોને વારવા પડશે. અમારી ઇચ્છા એવી છે કે તમે મુખી તરીકે, પંચાયતના વડા તરીકે કાયમ રહો, ને આ બાબતમાં તબોજીને શિક્ષા કરો. લોકો પર એથી વધારે દાબ રહેશે.”

મુખીએ મૃદુ અવાજે જવાબ વાળ્યો : “ લોકો કહેતા હતા તે ખોટું નથી.”

“ શું ? ”

“ કે મારે હાથે જ તખ્તોને શિક્ષા દેવાની છે.”

“ લોકોએ વાત ક્યાંથી જાણી, એની મને ખબર નથી. પણ એથી લોકોને લાભ થવાનો છે, તે હું જાણું છું.”

મુખીએ ઓરડામાં આંટાં મારવા માંડ્યા. આંટાં મારતાં જ એણે બોલવાનું શરૂ કર્યું : “ કેવા અજબ માણસો તમે છો ! અમારી સરકાર પણ કેવી અજબ છે ! તમે એમ માને છો કે તમે આ દેશમાં જ જન્મેલા હોવા છતાં સરકારના હાથા રૂપ બની રહ્યા છો, એ પ્રમાણે ખીજા બધા ય બનશે ? આ સરકારને એમ જ વિશ્વાસ ભેરી ગયો છે કે એના રથનાં પૈડાં અમારા વડે સારી જિંદગી ચાલ્યા કરશે. પણ હવે એવું રહ્યું છે ક્યાં ? તમે પ્રજાના હૃદયને, માનસને સમજી શકતા નથી. માટે તો આવાં કુકૃત્યો આચરવા બેઠા છો. તમારી સરકારને અમે સ્વીકારતા હોઈએ, તો તમારા કાયદો અમને લાગુ પડે, તમારા નિયમો અમારે સ્વીકારવા પડે. મને આ કેસ ચલાવવાનો કશોજ અધિકાર નથી, અમારા ગામમાં કોઈને જ અધિકાર નથી. તમે આવીને ગામનો કાયદો તોડ્યો, ને નવો કાયદો, તમારો કાયદો, અમલમાં આવ્યો. તમે તમારા કાયદાનો ભંગ કરવા ઇચ્છતા નથી; ના હું મારા ગામનો કાયદો તોડું એમ ઈચ્છો છો ? ”

સોહનસિંહની કરડાકી ઘટી. “ તમે નહિ માનો. પણ મુખી, હું જરાય રંગડ કરવા માંગતો નથી. મને મારા દેશ તરફ લાગણી નથી, એમ ન માનતા. પણ પેટ છે, મુખી ! એ એવા ગુલામી કરાવે છે કે કાન બહેરા થઈ જાય છે ને પગી કોઈની વાત સાંભળતા નથી. લશ્કરી માનવ જવદી શીખવું નથી એ જ્ઞાન માટે અસમર્થ છે. રાજ્યસત્તા પોતાનું જ ધાર્યું કરે, ને એમાં ફેરફાર પડતો નથી.. હું એવી રીતે કાર્ય કરવા હવે ટેવાઈ ગયો છું.”

“આવી રહીયુસ્તતા જ નુકશાન કરે છે, રાન્યસત્તાનો અંત આણે છે.”

સોહનસિંહના અવાજમાં ઠડવાથ આવી; “મારા જીવનમાંય પ્રસંગો આવી ગયા છે. આ પ્રસંગોનું સ્મરણ પણ આવે સમયે જાગે છે. પણ અમારે એ સ્મરણને સંભારવાનાં નથી. માટે એ તખોજીને અમારે શિક્ષા આપવી જોઈએ. જેથી બીજાઓ આવું કાંઈ કરતા ડરે. ફરજ એ ફરજ છે. પછી ભલે તેમાં બુદ્ધિ કે ઠકાપણ, કશું જ ન હોય.”

કાનૂનના યંત્રવત્ નિયમે ચાલતા આ માણસ સાથે વાત કરવામાં કાયદો શો? છતાં એના તરફ મુખીને અનુકંપા જન્મી.

“આપણા રસ્તા જુદા છે. આપણે વાત કરવાનું બંધ કરીએ તો કેમ?”

સોહનસિંહ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરવા માંગતો હતો. એ બેસી જ રહ્યો.

“આપણે વાત કરવી જ છે. તમારી મદદની આ આપ્તમાં અમને જરૂર છે. ને તમારે એ આપવી જ પડશે.”

વિજળીના ચમકારા માફક એક વિચાર મુખીના મગજમાં ચમકી ગયો. “તો તો મારી સલાહ તમારે માનવી પડશે મશ્કરી ફોજમાં તમે ફેટલા માણસો આણ્યા છે?”

“પંદર.”

“એમાંથી આ તખોજીની શાકભાજીની મફત માંગણી કરનાર, અને દૂધવાળી પશીની તામડી ઊઠાની જનાર સિપાઈને તમારે સજ્જ કરવી જોઈએ. એમણે પણ ગુન્દો કર્યો છે. એમને શિક્ષા થાય તો તખોજીને શિક્ષા કરવાનું હું માથે લઉં. મારી પંચાયત આમળ આ બધાનો ફેસ ચાલે.”

“તમે મશ્કરી તો નથી કરતા ને?” ખુરશી પરથી સોહનસિંહ વિસ્મયથી આખો બોલો થઈ ગયો.

“ મસ્કરી શું કરવા ? હું તો મારા મનમાં જે આવ્યું તે કહું છું.”

“ એ તો અસંભવિત છે. તમને ખબર છે કે આ બાબતમાં હું સંમત થઈ શકું જ નહિ.”

“ એ મને ખબર છે, અમલદાર ! માટે તો કહું છું કે તમારી સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી.”

સોહનસિંહ બેઠો. બીંત સાથે માથાં બાંગવા જેવી આ વાત હતી. “ તમારું રાજીનામું સ્વીકારીને કદાચ મગનલાલ જેવાને એ જગ્યા સોંપવી પડશે.”

“ એ તો તમારી ઇચ્છાની વાત છે. ગામના માલિક તો તમે થઈ બેઠા છો. એટલે આવો પ્રશ્ન તમને નહિ મૂંઝવે.”

સોહનસિંહના મુખ પર ખિન્નતા હતી. “ અમારે બારે કઠણુ કામ કરવાનું છે, નહિ ? ”

“ હા જી.” મુખીએ દઢતાથી ઉત્તર આપ્યો. “ દુનિયામાં સૌથી કઠણુ કામ તમે હાથમાં લીધું છે, અને એ સાવ અશક્ય છે.

“ કેમ ? ”

“ પ્રજાનો જુરસો લંબેશ માટે દાખવાનું કામ અશક્ય છે.”

“ મને ય લાગે છે. જોઈએ.” કહી સોહનસિંહ બેઠો.

x

x

x

નાથીને ઘેર મંછા અને પશી ધીરે ધીરે વાત કરતાં હતાં.

“ બા ! તમને એક વાત ઠરું ? ” પશીએ છેક કાન પાસે મોં ધરતાં કહ્યું.

“ શું ? એવી તે કઈ વાત છે ? ” મંછાએ ઉત્સુકતા બતાવી.

“ ખાનગી રાખવાની.”

“ મૂર્ખ ! હું કેને કહેવા જવાની છું ? ” એક ધીમી થપાટ મંછાએ લખાવી દીધી.

“આ મગનલાલનું થોડા દિવસમાં આવી બનશે”

“કેમ?” મંછાને નવાઈ થઈ.

“લોક કહે છે કે એ ચૌદશિયાનું કામ કરે છે; વારંવાર અમલદાર પાસે જાય છે; ને ચાડી ખાય છે. એને ઠેકાણે કરી નાંખવાની લોકો પેરવીમાં છે.”

“શું કહે છે? એ તો ભારે કહેવાય!”

“સાચી વાત છે, બા! એને મુખી થવું છે. માટે આ ધંધા કરવા માંડ્યા છે. લોકો આપણા મુખીને જ રાખવા માગે છે. મગનલાલનું માથું વટાઈ જશે.”

“તું દુત્તી છે, પશલી! તને આવી ખપ્પર ક્યાંથી પડી?”

“એ’ કહેતા હતા.” પોતાના ઘણીના નામની સંજ્ઞા કરતા પશી મલકાઈ.”

“ગામ તો ઘણું આગળ વધ્યું. મને તો એમ હતું કે આ તખોજનો ભોગ એમ જ ધરાશે. ને આપણે કાંઈ નહિ કરીએ.”

આકાશમાં વાદળાં વચ્ચે વીજળી દોડતી હતી.

“મેઘલાદાદા! હવે તો થાક લાગ્યો! વરસો તો સારું. તમે તો વીખેરાઈ જવાની પેરવીમાં છો.”

ઘનઘોર વાદળાં મન મૂકીને વરસવાં લાગ્યાં.

રસ્તે જતાં સોહનસિંહ ભીંજ્યો, પણ એને શાતા વળી. મુખી સાથે વાત કર્યા પછી એનું હિર બળતું હતું.

“વરસાદની મારા પર અમીદદિ છે. નહિતર, આવા કટાણે વૃષ્ટિ થાય ખરી? મને વરસાદ ગમે છે.” મન સાથે એ ગણગણ્યો. એની ખિન્નતા ચાલી ગઈ.

વરસાદ એ દિવસે મૂશળધાર વરસ્યો. અને ગામમાં કિચ્ચડ થયો.

પ્રકરણ પાંચમું

∴

અન્યાયનો ન્યાય

આખી અપોર વરસાદ રહ્યો. ને આકાશ, ક્રોધે ભરાયેલ માણસ માફક, ગર્જતું હતું. લોકો પોતાના ઘરમાં બેઠા બેઠા આ વરસાદની ઝડીઓને નિરાશ વદને નિહાળતા હતા. ગામનાં હૃદયમાં આકાશ કરતાં વધારે શ્યામ તિમિર ઘેરાયું હતું. ને એ જ હૃદયમાં તિરસ્કારના વૈરાગિની વિજળી ચમકતી હતી. વરસાદ ને વાવાઝોડાં જ દાવાનળ પ્રગટાવે છેને ? અંધ આરણ્યે બેઠેલા લોકોની આંખો બાણે પડેલા પાછળ છૂપાયેલા માણસો માફક, ડોઝીયાં કરતી હતી. રસ્તા પર કોઈ ફરકતું નહોતું. કૂતરાં પણ ઓસરીનો કે ગાયની મલાણનો આશ્રય લઈ સંતાઈ ગયાં હતાં.

અવારનવાર એ ત્રણ પોલીસો માત્ર રસ્તા પર દેખાતા. ને લોકોના મુખમાંથી ધૂતકારના એ ચાર શબ્દો નીકળી જતા.

આ અવાજ અને વરસાદના અવાજ સિવાય ગામ પર પ્રલયની વેદનાની શાંતિ ઊતરી હતી. મોં અંધ કરીને પરાણે લોકો પોતાનો ધા સમાલતા બેઠા હતા.

ચોરાના વિશાળ ખંડમાં સોહનસિંહે ક્રેટ બેસાડી હતી. પોતે, ને હાથ નીચેના ત્રણ શીટવાળા હવાલદારો-આટલાની એ ક્રેટ હતી.

એક ટેમ્પલ પર થોડાંક કામગીરીયાં પડ્યાં હતાં. ને એક પોલીસ હવામાં એ ન ભીડી જાય એની સંભાળ રાખતો હતો.

મુખી પણ આવી મયા હતા. માસ્તરનો આગ્રહ હતો.

“તમારે મુખી જવું. એણે જ્યારે આવવાનું કહ્યું છે, ત્યારે જરૂર હાજરી આપવી.”

“પણ એથી કાંઈ અર્થ સરવાનો છે? તખોજ છૂટવાનો હોય, તો હું જરૂર જાઉં.”

“એને છોડાવતો, એ કાંઈ આપણા હાથની વાત નથી. પણ ત્યાં જવાથી તખોજને આશ્વાસન આપી શકાશે. બધાનાં દેખતાં જ એને કહી શકાશે કે તે કશું ખોટું કાર્ય કર્યું નથી. તારો અવતાર સફળ થઈ ગયો છે. તમે નહિ જાવ તો આવ દિવાસો આપનાર પણ કોઈ નહિ રહે. એને દિમ્મત પણ કોઈ નહિ આપે, અને એ મૂંઝાઈ જશે.”

માસ્તરની દલીલ કબૂલ રાખ્યા વગર મુખીનો છૂટકો નહોતો. એ આવ્યા તેથી સોલનસિંહને પણ નવાઈ થઈ—એણે મુખીને આવકાર આપી પોતાની પડખે બેસાડ્યા. ‘તમે આવ્યા એ સારું કર્યું’. તમારા આ સહકારની જરૂર કદર થશે. અમને તમારી સલાહ આ કેસ વખતે કામમાં પણ આવશે.”

ખૂણામાં તખોજને બિમો રાખવામાં આવ્યો હતો. એની અકળ-વિકળ, વ્યગ્ર આંખો પોતાના પરિચિત માણસોને દૂંઢવા આમતેમ નજર નાંખતી હતી. એને હજી સૂઝ પડી નહોતી. મથુરને માર્યો તે પળથી આવી આપત્તિ આવશે, એવી ગણતરી તેણે કરી ન હતી. પણ જ્યારે પોલીસ પાસે એણે સાંભળ્યું કે આ માટે ભારે શિક્ષા થશે—કદાચ અમલદાર જોળીએ પણ દે, લશ્કરી અદાલતનો કાનૂન આવો હોય છે, ત્યારે એના હોશ ઢીલી ગયા. એના મને આ હકીકત જ માનવાની ના પાડી.

મથુરને આ ટેસ અંગે ખાસ આજુબામાં આવ્યો હતો. એના હાથે, માથે હજી પાટા હતા. એને એક ખુરશી આપવામાં આવી.

મથુરે પોતાની જુઝાની આપી : “હું સવારે ફરવા ગયો હતો. રસ્તામાં એક ખેતરની વાડ આગળ બિભો હતો. મેં ત્યાંની બોરડી પરથી બે ચાર બોર પાડ્યાં, ત્યાં આ માણસ આવી પહોંચ્યો, ને મને ધમકાવવા લાગ્યો. મેં એને બોરની કિંમત આપવા માંડી પણ એ બિલટો મારા પર ચીઢાયો ને મારવા લાગ્યો. એની પાસે ધારિયું હતું. એનાથી મારા પર ધા કર્યો.”

તખોજ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો : “સરાસર જૂઠું બોલે છે ! એને મેં.....”

“તારે વચ્ચે બોલવાની જરૂર નથી...” સોહનસિંહ આંખ કાઢી : “તારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે તારો વારો આવે ત્યારે કહેજે.”

“પણ આ તો હડહડતું જૂઠાણું.....” તખોજ ચૂપ ન થયો.

“ચૂપ રહે.” કડક અવાજે સોહનસિંહ બોલ્યો. ને તખોજ પાસે બિભેલા પોલીસે એક ટપકી તખોજને લગાવી દીધી.

દાકતરનો અહેવાલ રજૂ થયો. અહેવાલમાં માથાના અને હાથના ધા ધારિયાના જ હતા, એમ લખવામાં આવ્યું હતું. ધારિયું પણ રજૂ થયું, ને એ ધારિયું તખોજનું હતું, એ પણ પૂરવાર કરવામાં આવ્યું. સોહનસિંહે તહોમતનામું ફરમાવ્યું : “જો તખોજ ! તારી સામે મથુરને મારવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, ને પૂરવાર પણ થયો છે. તારે એ વિષે કંઈ કહેવું છે ? ”

તખોજ તુરત પોતાની જગ્યાએ જ બિભો થઈ ગયો. “સાહેબ ! એ જૂઠું બોલે છે. એ મારી પાસે શાકભાજી લેવા આવ્યો, ને ખૂંટવવા માંડી. મેં એને વાર્યો, ત્યારે એને મને લાકડીઓ મારી. મારાથી સહન ન થયું, ત્યારે જ મેં ધારિયું ઉગામ્યું. એક તો મફતિયા માલ લેવો, ને ઉપરથી લાકડી મારવી ! પછી સાહેબ ! મારે શું કરવું ? મારો ખરડો હજી દુઃખે છે.” ખરડો બતાવતાં તખોજએ કહ્યું.

“આના કોઈ સાક્ષીઓ છે?”

“સાક્ષી તો ક્યાંથી હોય? અમે બે જ જણા હતા ત્યાં.”

“દાકતરને બતાવ્યું હતું? એની કાંઈ તપાસ છે?”

“સાહેબ! એને માટે ટાઇમ જ ક્યાં રહ્યો હતો? બપોરે વાળુ કપડું, ત્યાં તો આ લોક આવીને પકડી ગયા.”

“તારી વાત માન્યામાં આવતી નથી.” સોહનસિંહે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો. મુખી આ ન્યાયના નાટક તરફ જોઈ હસ્યા. આવી રીતે જ ન્યાય તોળવાનો હોય, તો ગામના કોઈ પણ માણસને ઝુનેમાર ઠેરવી શકાય તેમ હતું.

“પણ મારો જે વાંક હોય તો પેલા પોલીસનો વાંક પણ ખરો ને?” તખોજીએ અચાવરૂપે દલીલ કરવા માંડી.

“તેં મથુરને મારેલો એ વાત તો કબૂલ કરે છે ને?”

“એ તો બરોબર, પણ પહેલાં...”

“ખીજ વાત હું સાંભળવા માંગતો નથી. તારો ગુનો થયો છે, ને એ પૂરવાર થયો છે. ને ગામે આનો ગુનો કરેલો હોવાથી, એને દાખલો બેસાડવા તને ગોળીથી ઠાર કરવાની સજા ફરમાવું છું.”

તખોજી અને મુખી આ ચૂકાદો સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સોહનસિંહે મુખી સામું જોયું. મુખીને આ નરરાક્ષસ તરફ ભારે ક્રોધ ચઢ્યો હતો. એમણે મોં ફેરવી લીધું.

“તમે હું રીખાવવા માંગતો નથી. અત્યારે જ આ સજા અમલમાં આવી જશે.” સોહનસિંહ મંગલસિંહે તરફ જોયું.

“હા!”

“ત્રણ જણને તૈયાર કરો. ગામને પાદર જ એને ગોળી ફેવાની છે. બધા ય માણસોને હાજર રહેવાનું ફરમાવો, ને ગામમાં દાંડી પીટાવો.”

મુખી પોતાની જગાએથી ઊઠ્યા, ને કશું ય જલુકાર્યો વમર તખોજ પાસે ગયા.

“તખા !”

તખોજ મૂઢ બની ગયો હતો. એણે સગ્ન સાંભળી હતી. એના મનમાં આવી આકરી સગ્ન ઊતરતી નહોતી. બાવરી આંખે એણે મુખી સામું જોયું. મુખીના શબ્દોનો એણે કશો ઉત્તર ન વાળ્યો.

“તખા ! તને શિક્ષા થઈ એ સાંભળી છે ને ? હું ગામના મુખી તરીકે અહીં આવ્યો છું. તને કહેવા કે, આ માણસોનાં કામમાં અમારો હાથ નથી. આ માણસો આપણા દુશ્મન છે.”

મુખી ‘દુશ્મન’ શબ્દ બોલતાં થંભ્યા.

“સાહેબ ! આમને બોલતા અટકાવવા જોઈએ.” મંગલસિંહે સોહનસિંહને ફરિયાદ કરી.

“પાછળથી કહે એના કરતાં ભયેને મોં પર કહી નાંખે.” એણે મંગલસિંહને સમજાવ્યો.

મુખીનો વાણીપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો : “ગામની લડતમાં સાથ આપવાની શરૂઆતમાં મને બહુ ઈચ્છા નહોતી. ગામના દયાળુને વશ થઈ મેં આગેવાની લીધી, પણ મારી દૃષ્ટિમાં અધિકાર જ ભર્યો હતો. મને સૂઝ નહોતી પડતી. કાંઈક કરવા વિશે મને ગમ પણ પડતી નહોતી. મનમાં એમ થયા જ કરતું કે અંગ્રેજ સરકાર આટલી હદે નહિ જાય. આવી કડક શિક્ષા વિષે મેં પહેલાં સાંભળ્યું ત્યારે ય મેં એની અવગણના કરેલી, ને કહેલું કે ચીમડાના ચોરને કાંઈ ફાંસીની શિક્ષા ન હોય. પણ આજે મારી આંખ ઊઘડી છે. ગામને તારા વર્તને રસ્તો બતાવ્યો છે. ગામને માટે હવે દિશા ઊઘડી ગઈ છે. તું અમારા ગામનો મરતાં મરતાં ય આગેવાન બનતો ગયો છે.”

તખોજની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એની સમજમાં એનું ભાવિ હવે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું.

“ કેમ દુકડી તૈયાર થઈ ગઈ ? ” સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“ હાજી ! બધા જ તૈયાર છે. ગામમાં એ માણસ દાંડી પીટવા ગયા છે. ”

“ ચાલો, જઈશું ? ” સોહનસિંહે સૂચક નજરે મુખી તરફ જોયું. મુખીએ હૈયું કઠણ ક્યું હતું.

“ તખા ! માણસની માફક મરજો. મારા તરફથી તને અબય વચન છે કે, તને મારનારા આ દેશમાં હવે નિરાંતે નહિ સૂવે. એમને કાઢીને જ અમે જીતીશું. તારા બલિદાને એમને સહુને એકતારે બાંધી લીધા છે. મરતાં આંસુ ન પાડીશ, ને હિંમતથી જીતો રહેજો. જા ! અમારા આશીર્વાદ છે. પ્રભુ, તારા આત્માની સદ્ગતિ કરે ! ” મુખીએ એના માથા પર હાથ મૂક્યો. ને તખાએ એમને પ્રણામ કર્યો.

મુખી ગૌરવભેર ચાલી ગયા. ચોરામાં એક પ્રકારની શાંતિ-ગ્લાનિમય શાંતિ છવાઈ ગઈ. સોહનસિંહ પોતાની પુરશી પરથી થોડો સમય માટે જીતો પણ ન થઈ શક્યો. તેની શિક્ષાએ ગામના રોષને વળગર ગાંઠ વાળી હતી.

ગામમાં દાંડી પીટાઈ ગઈ. ગામના લોકો મોંમાં આંગળાં નાંખ્યાં. એક જાતની અરેરાટી સહુના દિલમાં આવી ગઈ, ને રોષ બબૂકી ગઈયો.

વરસાદ બંધ થયો હતો. આખું ગામ બહાર નીકળ્યું. બજારમાં જ માસ્તર આવીને જીભા હતા.

“ કોઈએ પાદર જવાનું નથી. આપણા વીરના મૃત્યુને આપણે અહીંથી જ બિરદાવશું. અહીં જ આપણે અંજલિ આપશું. ”

લોકો અસ્વસ્થ ગમ્યા હતા. અંતરમાં ધૂંધવાતો અગ્નિ શબ્દાકારે બહાર નીકળવા મથતો હતો. ટોળામાં ખૂંસો શરૂ થઈ. “ ચોરો બાળો મૂકો ! ” “ પોલીસોને મારીને હાંકી મૂકો ! ” “ એમને જીવતા સળગાવો ! ” આવા અનેક પ્રકારના રોષયુક્ત સૂચનો થયાં. માસ્તરે

સહુને શાંત પાડ્યા : “ભાઈ! હિતાવળ ક્યાં કરો છો? એનો સમય પણ આવશે. શક્તિ ભેગી કરી રાખો. આજના ટાણે આ શોભે પણ નહિ.”

ગામની વિરાટ સભા મળી. નાથીને લઈ પટલાણી પણ આવી ગયાં. નાથીની આંખમાં આંસુ નહોતાં. આંસુ નીકળીને દમન-ધરતીમાં વિરામ પામ્યાં હતાં.

મુખી ધીરો પગલે સભામાં આવ્યા, ને બહારથી બંદૂકનો અવાજ આવ્યો. ને “ઓહ!” સભામાંથી એવો અવાજ નીકળી ગયો. કંઈ કાળજના માસ્તરની આંખમાંથી આંસુ ટપક્યાં.

થોડી વારે અંતરના અર્ધ અર્ધ સભા વિસર્જન થઈ, ને આકાશમાંથી ધીરો ધીરો વરસાદ ટપકવો શરૂ થયો. ધરતીમાંથી સુવાસ આવતી હતી.

પ્રકરણ છઠું

∴ ∴

સંગ્રામ

ગામમાં દિવસો, અઠવાડિયાં ને મહિના, ટેકરી પર ભારે બોજ સાથે ચઢતાં માનવી માફક, પસાર થવાં લાગ્યાં. મિલિટરીની નજર હેઠળ રહેતા લોકોએ શાંત કિન્નાનો આરંભ કર્યો. ગામની વસ્તીને ખાડામાં ઊતારનાર, દુશ્મનને મદદ કરનારા માણસોના જન જોષમમાં આવવા લાગ્યા. એમને ય આ જીવન દુઃસહ લાગવા માંડ્યું. કેટલાકે તો એમ ને એમજ ગામ છોડ્યું. લોકો ખોસતા નહોતા, પણ એમના એ મૌનમાં જ ગંભીર ધમકી સમાપ્ત જતી.

ગામની ક્ષિતિજે મૃત્યુ આવીને ઘૂમતું હતું—બક્ષ્યને ભરખવાની વાટ જોતું. ગામથી જરા દૂર આવેલી રેલ્વેના પાટાઓના ઓલટ ચાલ્યા જતા, ને અકસ્માતો બનતા. રસ્તાઓમાં કોઈકવાર ખાણઓ ખોદાતા, અગર તો ઝાડ મૂકવામાં આવતા—ખાસ કરીને જ્યારે બહારગામથી લશ્કરી મોટરો આવવાની હોય, અગર તો ગામમાંથી સોહનસિંહના માણસો જવાના હોય ત્યારે. ચોરા પર બળતા કાકડા કોઈવાર ફેંકાતા; એકલદોકલ પોલીસ પર રીતસર પથરા પડતા; પોલીસના સરસામાનમાંની વસ્તુઓ અદ્રશ્ય થઈ જતી; પાત્રો—શાકભાજીમાં વારંવાર કીડા રહેતા. લોકોમાંથી કેટલાકને પકડવામાં આવતા, કેટલાકને મારવામાં આવતા, અને મૃત્યુનો ઓળો વધારે ગાઢ બનતો.

ગામના જુવાનીઓએ છૂપી રીતે સરકારને શહેરમાં જઈ પહોંચતા, ત્યાંથી પત્રિકા પોસ્ટરો આણીતા, ને ગામમાં ચોંટાડતા. વધારે સાહસી માણસોએ શહેરમાંથી બેગ્ગદારોએ બનાવવાની સામગ્રી એકઠી કરી, ને એમનું દળ જામ્યું. આ લોકો વૈરની કંખના કરતા આજુબાજુ ફર્યા કરતા, પોલીસને સતાવતા; લામ આવે ત્યારે પોલીસ-મથક પર હુમલો કરતા.

આજુબાજુના ગામમાં પોલીસથાણા વધવા માંડ્યાં. ઠેર ઠેર જાણે લશ્કરી છાવણીઓ બંધાવાં માંડી. સમગ્ર વિસ્તારને લશ્કરી અંકુશ નીચે આણવામાં આવ્યો, ને ઈન્કીલાબનો કાયદો પણ આ વિસ્તારમાં ઉગ્ર રીતે લાગુ થયો. પોલીસને જંપ નહોતો, ને ગામને પણ જંપ નહોતો. કો'ક કો'ક ઠેકાણે બોંબ ફૂટવા પણ શરૂ થઈ ગયા. એમાં ગામલોકો સંડોવાતા, ને ધન પામતા. પણ કોષ્ટકને એ વિશે લાગતું નહિ. સરકાર સામે વૈરના બહુકતા આતશમાં કોને નુકશાન થયું, એ જોવાય છે?

સરકાર તરફથી જુદા જુદા ઢંઢેરાઓ બહાર પડતા, આગા-પત્રિકાઓ નીકળતી; દાંડી પીટી એની જાહેરાતો થતી. અનાજ કળ્લે લેવાના હુકમો થયા. દાંડિયા મારફતે પોલીસે પાકનો કળ્લે લેવો શરૂ કર્યો, ને ખેતરો વેરાન થવા માંડ્યાં. ઊભા મોલમાં કોઈ દીવાસળી નાંખી જતું, ને અગ્નિની વિરાટ બૂખ સંતોષાતી. પાકના ગાંધાંઓ પર યુકાનીવાળા તૂટી પડતા, ને એક દાણો પણ ગાંધામાં રહેવા પામતો નહિ.

અનાજ મેળવવા સરકારે ભારે કોશિષ કરવા માંડી. કેટલાક ઘર પર દરોડા પાડી, અનાજના કોઠારો જપ્ત કર્યા; જૂના સમયની અનાજ ભરવાની કોઠીઓ સરકારે કળ્લે લેવા માંડી; એક બે વાર સરકારને હસ્તક આ કોઠારો આવ્યા. પણ ત્યાંથી જે અનાજ અદૃશ્ય થવા લાગ્યું. કોઠીઓ સાવ ખાલી રહેતી. ગામડામાં બૂખમરો ન વ્યાપે એ માટે સરકારે જ દુકાનો નાંખવા માંડી.

દુશ્મન જ હવે ઘેરાયો હતો. ઘેરામાં પડેલા લશ્કર જેવી સ્થિતિ સોહનસિંહના માણસોની થઈ હતી. એક પળ માટે પણ ચોક્કીદારો ગાર્દેશ થઈ શકતા નહિ. રાત્રે સૂતી વખતે પણ પહેરો ગોઠવવામાં આવતો, ને રિવોલ્વર સાથે લઇને જ સૂવું પડતું. કો'ક પહેરેગીર જરા પણ જો અસાવધ થતો તો એનો સામાન કે એની બાંદુક ભીપડી જતી. એક બે વાર તો એને મોંએ ડૂચો મારી, ઝાડ સાથે બાંધી દેવામાં આવેલો, ને એની છાતી પર એક પત્રિકા ચોટાડવામાં આવેલી : “અમારું ગામ છોડી ચાલ્યા જવ ! નહિતર આથી પણ વધારે બૂંડી હાલત થશે.”

દાર કે એવા કેરી માદક પદાર્થથી એને સદંતર દૂર રહેવું પડતું. પ્રારંભમાં આ વિષે કોઈ મનાઈ સોહનસિંહે ફરમાવી નહિ. પણ એક વખત એક પોલીસ બીડી પીવાથી બેભાન થઈ ગયો. એ બીડીમાં જ અકીણી પદાર્થ નાંખવામાં આવ્યો હતો. બીજીવાર એક જણ દારૂ પીને આવતો હતો. રસ્તામાં જ એને મરણુતોલ માર પડ્યો. ત્યારથી આ પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો. આ પ્રતિબંધથી પોલીસો ત્રાસતા, રળની માંગણી કરતા, રાજીનામું આપવાની ઇચ્છા દર્શાવતા. પણ લશ્કરી શિસ્તની પકડમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ હતું.

એકલા તો કોઈથી લટાર મારવા કે ઝાડે જવા પણ જઈ શકાતું નહિ. ટોળામાં જ એમનાથી નીકળી શકાતું, ટોળામાં જ ગીતો ગાઈ શકાતાં. ચોરામાં એકલા બેઠા બેઠા ગીતનો સૂર પણ એક પ્રકારનો ભય પ્રગટાવી જતો.

એમની વાતચિતમાંથી ગામબોકો ધીરેધીરે અદશ્ય થવા લાગ્યા. કિન્નો દૂર થવા લાગ્યો. નવરા પડતા, વાતીલાપમાં સર્ગાવહાલાની, પોતાના મુલકની, ઘરની, કુટુંબની વાતો વધારે આવતી. કોઈ પોતાની બીબીને યાદ કરતું; કોઈ ગામની સોહામણી કન્યાની નજરની દિલબહેલાવનારી વાત કરતું; કોઈ શહેરમાં ધૂમતી સુંદરીના નૃપુર-રવને સંભારતું; કોઈને અમ્માની બહાલસોઈ ગોદ યાદ આવતી;

કોઈને બહેનના નિર્દોષ તોફાનો સતાવતાં; કોઈને ગામનાં નદી, નાળાં ને ઝાડની રમતો સતાવતી. વાતોમાં ઉખા ને દિલની કથની રેડતી. માણસ, સિપાહીગીરી દિવસમાં અમુક વખત કરી શકે, વર્ષોમાં અમુક મહિના કરી શકે; પણ ચોવીસે કલાક, દિનરાત તો એ માણસ જ રહેવા માગે છે-સામાન્ય જમતનો સામાન્ય માનવી થવા જ એ ઝંખે છે.

ઘરની યાદ, મુલકની ઝંખના. કેટલી અંધી તીવ્ર હોય છે ! એમને આ ગામો તરફ, આ મથકની છાવણીઓ તરફ તિરસ્કાર આવ્યો હતો. ગામલોક તરફ પણ એવો જ તિરસ્કાર હતો. ગામલોક સાથે વાતચિતનો પ્રસંગ પડતો, ત્યારે એ અવિનયી, ઉચ્છૃંખલ થતા. ગામલોક પણ એમના તરફ એવો જ વર્તીવ રાખતા.

ગામના આ વિજેતાઓના દિલમાં ધીરે ધીરે ભય વ્યાપવા લાગ્યો. ભય એ પ્રકારનો હતો કે, હવે અહીંથી મુલક તરફ જઈ શકાશે નહિ. આખી જિંદગી હવે અહીં જ પસાર કરવાની રહેશે. આ કિન્નાખોરીના કૂર વાતાવરણ નીચે, આ મૃત્યુની ઘેરી છાયા નીચે જ, જીવનની ધાણી ફેરવવાની રહેશે. ગામલોકોમાંથી હાસ્યનો અવાજ આવતો, ને આ ભય વિશાળ બનતો; પવનનો ઝપાટો ઝાડના પાંદડાં હલાવતો, ને એમનાં હૃદય ઝગમગને જાગી જતાં. ગામલોકો દૃષ્ટિ ફેંકતા, ને એમનાં દિલમાં ચીરાડ પડતી.

ઘરના સમાચાર કામળ મારફતે કોઇ કોઇ વાર મળતા; દેશના સમાચાર અખબારો મારફતે મળતા; રશિયાનો વિજય થતો હતો, રોમેલનું લશ્કર ઇજિપ્ત સરહદ પરથી પાછું ફરતું હતું, બર્લિન પર વિમાનોએ બોમ્બ ફેંક્યા હતા, બ્રહ્મદેશની સરહદે બ્રિટિશ લશ્કરે આગેકૂચ કરી હતી. ‘સ્વતંત્રતા’, ‘પ્રજાસત્તાક’, ‘ન્યાયના’ અવનવીન ઢંઢેરાઓ બહાર પડતા હતા. જ્યાં જ્યાં અન્યાય હતો, ત્યાં ત્યાં બ્રિટિશ સરકારે ‘ઇન્ડીક્ષા’ જગવવાની હાકલ કરી હતી; યુગોરલો-વિયા, અંગોરિયા, ઝેકાર્સ્લોવેકિયા, પોલેન્ડમાં ય હિંદુસ્તાનની માફક

રેલ્વેના પાટા ઉપેડાતા હતા, શાસકોના જાન લેવાતા હતા. જાન કુરબાન કરતાં કોષ અચકાતું નહિ.

ને આ દેશમાં ? સરકારે નિવેદન કર્યું હતું કે, લોકોની ચળવળ તૂટતી જાય છે, બોમ્બમારાના અને રેલ્વે અકસ્માતના બનાવો ઘટતા જાય છે. કોંગ્રેસની માસ્કાડની ચળવળને મળેલો ટેકો ઓસરતો જાય છે. સરકારે નાઈલાને કડક પગલાં ભર્યાં હતા. ચળવળ મરી ગઈ હતી !

આમાંના એકે ય સમાચારમાં એમને શ્રદ્ધા પડતી નહોતી. શ્રદ્ધા રાખવા ટેવાયેલા હોવા છતાં, દરેકને એમ થયું હતું કે, આપણા ખામમાં આવી જ સ્થિતિ થશે. કદાચ છોકરો પોલીસમાં હોવાને કારણે ગામલોકો એ ઘર ફૂંકી માર્યું હશે, ભાઈઓને માર્યા હશે. પણ એના સમાચાર સરકાર ઓછી આપવાની હતી ! સરકાર વિજય સિવાય બીજા સમાચાર આપતી જ નહોતી.

આમ વિજેતાઓ ગામલોકથી ડરવા લાગ્યા. જ્ઞાનતંત્રીઓ પર બોજ વધવા લાગ્યો. રાત્રે અંધારાના બિડામણાં સ્વરૂપમાં એમને ગામની વિરાટ કિન્નાબોર આંખોના દર્શન થતાં, ને ખાલી જ ગોળી એ તરફ છૂટી જતી. આબુઆબુ પ્રસરતી નિઃસ્તબ્ધતા, શાંતિ એમને ખાવા ધાતી હતી. ત્રણ જણા તો એક રાત્રે જોરથી ખૂમ મારી બેઠ્યા. એમના મગજની હાલત અસ્થિર થઈ ગઈ હતી. સોહનસિંહને એમને શહેર તરફ મોકલી આપવા પડ્યા. ભય ધીરે ધીરે મોટા પડછાયા સાથે જ ફરવા લાગ્યો, ને કોષ કોષ વાર-હવે લો ઘણીવાર, સિપાહીઓના મોં પર ઘેરો વિપાદ છાપ જતો.

સોહનસિંહ સિવાયના અમલદારો તાપાના માણસોનાં હૃદયનું પ્રતિબિંબ જ પાડતા હતા. એમની તાલીમ વધારે હતી, એમને દરમિયાં વધારે મળતો હતો, એમને સમગ્ર પણ વિશેષ રહેતી. એ કારણે એમનો ભય પણ વિશેષ ઉગ્ર રહેતો. આ ભય જ એમના શરીરને, અને મનને નાગચૂડમાં બેતો. એમની ઈચ્છાઓ વધારે

બાપક હતી, વધારે ઉંચ હતી. એમને લાગતું કે લોકદષ્ટિ એમના જ કમો પર સ્થિર થયેલી છે. તક આવે પડેલો ભોમ એમનો જ લેવાશે. મનની આજુબાજુ શોકે ઘેરો ઘાલ્યો હતો. એમાંથી છૂટવાનું એમને માટે સાવ અશક્ય બન્યું હતું. આવી પરવશતા, દીનતા, પામરતા એમણે કદીય અનુભવ્યા નહોતાં.

ચોરામાંથી આનંદે વિદાય લીધી હતી. બારણા આગળ પહેરો હતો. અંદર એક જ ઢાંચે ખુરશીએલ ગોઠવાયેલાં પડ્યાં રહેતાં. રમતગમતના સાધન તરીકે પત્તાં પણ એક ખૂણામાં આરામ લેતાં હતાં. એ રમવા તરફ પણ ઠાઠનું મન વળતું નહિ. મથુરની વાંસળી, એની બેઠમાંથી બહાર નીકળી શકી નહોતી. એને ય હવે લાગ્યું હતું કે, આ કળાનું સાવ વિસ્મરણ થયું હતું. અંધારાના વિસ્તીર્ણ પડછાયાએ જીવનનું ગ્રહણ કર્યું હતું.

સોહનસિંહના હાથ નીચેનો અમલદાર કિસનસિંહ ટેબલ પર બેઠો બેઠો કાગળ પર ચિત્રો દોરતો હતો—એને હવે જાણે ચિત્રો દોરવાની નિરાંત આવી ગઈ હતી! ઠાઈ એના આ કાર્યમાં ખસેલ પાડનાર નહોતું. મથુરનો ધાક હજી શમ્યો નહોતો. એ કિસનસિંહની પાછળ જ બિમો બિમો યુદ્ધપ્રચારપત્રિકાના ચિત્રો બેતો હતો. થોડે દૂર ઉસ્માન બેઠો બેઠો કપડાં સીવતો હતો, ને મંગળસિંહ ઘર લખવાના કાગળ માટે શબ્દો શોધવા માથું ખંજવાળતો હતો.

મથુરે વાતચિત આરંભી, પેલાં ચિત્રો તરફ નજર નાંખતાં :
“આ કલકત્તાનાં ચિત્રો બેયાં? આંખ બંધ કરીને બેઠાએ તો આખો રસ્તો નજર સમક્ષ તરી આવે છે.”

કિસનસિંહે માત્ર ‘હં’ કહી જવાબ વાળ્યો. ઉસ્માને જરા જાણ્યું બેયું, ને પાછો પોતાના કામમાં ગૂંથાઈ ગયો. મંગળસિંહને શબ્દો તો હજી જડ્યા જ નહોતા. એ પેન્સિલ મોંમાં રાખી બેસી રહ્યો હતો.

“આ રસ્તાને છેવાડે એક રેસ્ટોરાં છે. ઠાં?” મથુરે વાત આગળ ચલાવી, “આ ચિત્રમાં તો નથી. પણ રસ્તો જોતાં જ એ યાદ આવે છે.”

સોહનસિંહે માથું ઊંચક્યા વગર જ જવાબ વાળ્યો : “ મને ખબર છે ત્યાં ‘બન’ સારા મળે છે. એ બન સાથે ચા પીવામાં ટેસ્ટ આવતો.”

મથુરે જરા આનંદમાં આવ્યો. “ એકલા બનની શી વાત કરો છો? ઉપર જ પેલો ટર્કીશ બાથ હતો ત્યાં!” એણે આંખ મિચકારી.

“ ત્યાં શું?” ઉસ્માનો સોયદોરો ઊંચો મૂક્યો.”

“ ત્યાં શું હોય વળી? તમને ત્યાં સુંદર મસાજ કરે. શરીર પર પેલી ખુશ્બોદાર છટાવાળી સ્ત્રીના મુલાયમ હાથ ફરે.” એના મોંમાં પાણી વળતાં હતાં.

કિસનસિંહે ચિત્રો દોરવાનું બાજુએ મૂક્યું. મંગળસિંહે પેન્સિલ ગળવામાં મૂકી દીધી.

“ મને ત્યાંની એક છોકરી યાદ આવે છે.” કિસનસિંહે તૂટેલા દોર સાંધ્યો : “ લગભગ વીસેક વર્ષની હશે. એનો ગોળ, ગોરા ચહેરો ને નમણી આંખો હૃદયમાં સોંસરા ઊતરી જતાં. એ આંખોમાં જે અવાહિતા જણાતી, એ તો અદ્ભુત જ હતી. એને જોવા માટે પણ મસાજ કરાવવા જવાનું મન થતું. કલકત્તા જઈશ, ત્યારે પાછો ત્યાં જ જઈશ.”

“ હવે તો ત્યાં શાંતી હેય?” મથુરે બોલ્યો, “ કોક ઊઠાવી ગયું હશે. બીજાનાં નશીબ હમેશાં તેજ હોય છે. એક આપણે જ રહી ગયા.”

“ સરકારે અહીં બેરાં પૂરાં પાડવાં જોઈએ.” મંગળસિંહે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ કેમ? એકલા ગોઠતું નથી કે શું?” ઉસ્માને વાતમાં રસ લેવા માંડ્યો.

“લશ્કરમાં તો પૂરાં પાડે જ છે.” કિસનસિંહે કહ્યું, “યુરોપમાં ન્યાં ન્યાં લશ્કર લડવા જાય છે, ત્યાં ત્યાં યૌરંગો હોય છે જ. ન હોય તો સરકાર સગવડ કરી આપે.”

“આપણી સરકાર વધારે નીતિમાન હશે.”

“એ તો કોણ જાણે! પણ સ્ત્રી વગર જીવન સૂનું લાગે છે. દીવા વગરના અંધારા ઓરડા જેવું લાગે છે.”

“હું તો માનું છું કે સ્ત્રી વગર સંસાર પાર કરી શકાય જ નહિ.”

“સ્ત્રી એટલે જિન્નત !”

વાતનો વિષય કિસનસિંહે વાળ્યો : “કોણ જાણે ક્યાં સુધી જનાવરોની માફક આ ડાંગમાં પૂરાં રહેવાનું થશે ?”

“અહીં તો આ અંધારામાં માર્ગ દેખાવો મુશ્કેલ છે.” ઉસ્માને ટાપશી પુરાવી.

“આ વખતે તો ડાંગરોટી રસ્તામાં જ લૂંટાઈ ગઈ ?” મંગલસિંહે વાત નાંખી.

“લૂંટી જનાર કાઈ હાથ લાગ્યો કે ?” કિસનસિંહે પૂછ્યું.

“પાંચેકને પકડી મોટા થાણે મોકલી તો આપ્યા છે. એમાંથી એકાદ તો હશે ને ?”

“નહિ હોય તો એ આપણે શું નિસ્ખત છે? આપણે તો એમ જાણીએ છીએ કે, આ હપ્તે ડાંગરોટી આપણને નહિ મળે. અને ચાનો પ્યાલો ખાલી જ ગટગટાવવાનો રહેશે.”

“ખુદાની મહેરબાની છે કે, ચાનો પ્યાલો પણ મળે છે. બાકી આ મામમાં તો એમ મળે એમ નથી.” ઉસ્માન ખેલ્યો. બહારથી ‘હું’ ‘હું’ ના અવાજો આવતા હતા. પવન વૃક્ષની ડાળીઓ અથડાવી, સૂસવાટા બોલાવતો હતો કે, મામના લોકો મૂંગો ઉપહાસ કરતા હતા, એ કળી શકાતું નહોતું. ઉસ્માન બંદૂક લઈને બહાર આંટો મારી આવ્યો. “કાંઈ સમજમાં નથી આવતું : ખાલી પવન છે કે લોકો ખેલે છે ?”

“મારા મગજ પર આ અવાજ હવે તો અસર કરે છે.” કિસનસિંહે હૃદયની વરાળ ઠાલવી. “જરા નિરાંત કે શાન્તિ હોય, ત્યાં તો તમારા હૃદયને ઠારી નાંખે એવા આ તીરો કોઈ ફેંકે જ રાખે છે. મૂંગા મૂંગા લોકો વાત કરે છે, આપણું કાટલું કાઢવા કાવત્રાં યોજે છે. ક્યારેક આ અવાજ વધારે વ્યાપક બનશે. ક્યારેક એની વર્તુલ-દોર આપણી આસપાસ વીંટળાશે ને ઝાચું છૂંદી નાંખશે. લોકો મારામારી કરે એ આનાં કરતાં વધારે સારું.”

“હવે તો ધરના કાગળ પણ બહુ ઓછા આવે છે. પંદરે દિવસે આ વખતે એક કાગળ આવ્યો. ને મું લખવું એ પણ સૂઝતું નથી.” મંગળસિંહે પોતાની વાત ચલાવી.

“ધરની હાલત કોણ જાણે કેવી હશે! સરકાર ક્યાં આપણને ખબરે આપે છે?” ઉસ્માને ચિંતા વ્યક્ત કરી.

“હવે તો આ નરકમાંથી છૂટાય તો સારું.” મથુરના મોં પર શોક હતો. ઘડી પહેલાંનો આનંદ વિસરાઈ ગયો; ધરની વાત આનંદને બરખી ગઈ.

“એ તો જ્યાં સુધી આનો અંત આવે નહિ, ત્યાં સુધી આમાં જ સડ્યાં કરવાનું! પક્ષી અહીં કોણ રાખવાનું છે?” કિસનસિંહ બોલ્યો.

“રાખે તો યે કેને રહેવું છે?” મંગળસિંહે નામરજી દર્શાવી. છાપરા પર એક પથરો આવીને પડ્યો, ને મોટો અવાજ થયો. બધા સાવધ થઈ ગયા. બહારથી એમનો કામ કરનાર નોકર, રેવલો અંદર દોડી આવ્યો. એનું અંગ ધ્રૂજતું હતું.

“કેમ શું થયું?” કિસનસિંહે રિવોલ્વર બહાર કાઢતાં પૂછ્યું.

“કાંઈ નહિ, સાહેબ!” બોલતાં બોલતાં રેવલાની જીભે લોચા વળતા હતા.

“તો આમ કંપે છે કેમ?”

રેવલાએ છાપરા સામે નજર ફેંકી : છાપરા પર માત્ર પત્થર જ પડ્યો નહોતો પણ એક સળગતી મશાલ પણ આવીને પડી હતી.

બધા બહાર ધસી ગયા. ઉસ્માન તાત્પર્યથી છાપરા પર ચઢી ગયો, ને કશું પણ બને એ પહેલા મશાલ બૂઝાવી નાંખી.

સોહનસિંહ અંદરથી બહાર આવી પહોંચ્યો હતો. કિસનસિંહે તરત જ સલામ ભરી.

“કેમ, શું થયું?”

“છાપરા પર સળગતી મશાલ કોઇએ ફેંકી, પણ કશું નુકશાન થયું નથી. ઉસ્માને બૂઝાવી નાંખી.”

“ઠીક કર્યું.” સોહનસિંહે ટૂંકો જવાબ વાળ્યો, ને પાછો ફર્યો.

એકાએક મથુરે ખૂમ મારી. એની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી, “મારે અહીં નથી રહેવું. મારે ઘેર જવું છે; મારાથી આ નથી વેઠાતું.” એનો અવાજ આખા ચોરામાં ગાજી રહ્યો હતો. એ ઉશ્કેરાયેલો હતો.

“કેમ, તને શું થયું?” કડક અવાજે સોહનસિંહે પૂછ્યું. એની આંખોમાં પણ એવી જ સખ્તાઈ હતી.

મથુર ઢીસો થયો. પણ એની આંખોમાં હજીય એવી જ લાલાશ હતી.

“આ ગામ મને ખાવા ધાય છે, સાહેબ ! મને અહીંથી રજા આપો. હું તમારો ઉપકાર જીવનભર નહિ ભૂલું.”

“તું વાત કરે એ સામે વાંધો નથી. પણ ખોલતી વેળાએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. અહીં ચોપાસ દુશ્મનો વસે છે. આપણી વાતો સાંભળે તો એ કેવું માનશે? તમારા બધાના માટે કેવો ખ્યાલ બાંધશે? એ લોકોને થશે કે આપણે થાક્યા છીએ, આપણા મગજ પર ભાર વધતો જાય છે, અહીંનું વાતાવરણ ખમાતું નથી. એથી તો એમને ઉત્તેજન મળશે.”

સોહનસિંહના અવાજમાં નરમાશ આવી. મથુરે માથાના વાળ ફેંદ્યા. “સરદાર ! દુશ્મનોની વાત તમે કરો છો. દુશ્મનો ક્યાં નથી ? અહીં તો ચારે બાજુ દુશ્મન જ વેરાયેલા પડ્યા છે. ઉપર, નીચે, ત્યાં નજર પડે છે, ત્યાં દુશ્મન સિવાય મને તો દેખાતું જ નથી. આપણી કંઈ વાત એ સાંભળતા નથી ? કાનમાં બોલીએ છીએ, એ વાત પણ એમની પાસે જાય છે. અહીં આ હેરાનગતિ વેઠાતી નથી. સદા જોખમમાં જીવી શકાય. પણ આવા ભય વચ્ચે કેવી રીતે જીવાય !”

“સારું, સારું ! આપણે આનો નિકાલ કરીશું. આમ આકળે થઈશ, એટલે ભય દૂર થવાનો છે ? તમારે બધાને માટે સિગરેટના પેકેટો મેં મંગાવ્યાં છે. તમારી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા અંગે પણ મેં લખ્યું છે. થોડા થોડા માણસો રજા લઈને શહેરમાં જઈ આવે એવી ગોઠવણ કરવા મેં થોડાક નવા માણસો મંગાવ્યા છે.” સોહનસિંહે આશ્વાસન આપ્યું.

સોહનસિંહના ચાલ્યા ગયા પછી ઓરડામાં થોડો સમય શાંતિ જવાઈ. સહુ ચૂપ બેસી રહ્યા. સોહનસિંહે આપેલા સમાચાર આશા-જનક હતા, પણ આવી આશા ઘણીવાર ઊગી ને આથમી હતી. એમને બધાને અહીં જાણે અનંત સમયથી રોકાવાનું થયું હતું. આ સીમાહીન આકાશને કોઈ છોડો જ લાગતો નહોતો.

કિસનસિંહે શાંતિનો ભંગ કર્યો :

“બીજા સ્થળે ખાસ કંઈ તોફાન થતું હોય એમ લાગતું નથી. છાપાંઓ પરથી એમ લાગે છે કે ચળવળ દબાઈ ગઈ છે. એક અહીં જ આટલું ધાંધલ થાય છે.”

“અહીંના ખતર તો છાપામાં આવે છે ને ?” ઉસ્માને પૂછ્યું.

“અહીંના ખતર તો નથી આવતા. પણ અહીં તો આપણી આંખે આપણે જોઈ શકીએ છીએ ને ?”

“ એવું જ ખીબ રથળનું પણ હશે. ત્યાંની ય ખખર સરકાર છાપામાં આપતી હશે, એની શી ખાત્રી ? ”

દલીલ સાચી તો હતી.

“ ખીજે ડેકાણે પોલીસદળ વધારે હશે. સરકારે વધારે સમવડ આપી હશે. ” મંગલસિંહે પોતાની હાલત રજૂ કરી.

“ એક આપણું જ નશીય ફૂટેલાં ! ”

“ મને ગઈ કાલે સ્વપ્નું આવ્યું હતું. ” મથુર બોલ્યો. પણ એના મોં પર હજી પ્રકૃત્વતા આવી નહોતી. અંધારાના ઘેરા પડછાયા હજી એના મોં પર દોરાયા હતા.

“ હવે એ સ્વપ્નાં સ્વપ્નાં જ રહેવાનાં છે. એની વાત છોડાને. ” મંગલસિંહે વાત કરવા માંડી.

મથુર હસ્યો. એના હાસ્યમાં સૂકાં પાંદડામાં વહેતા પવન જેવો તીણો ભયાનક અવાજ હતો—ચાંદરજીમાં લાંબા પડછાયા દોરાતા હતા, ને વડના ઝાડે ધ્રુવડ બોલતું હતું. કોકના મરશિયા માતું હોય તેમ.

એકાએક એ વાત કરતો અટકી ગયો. છાપરા પર ધબ્બક દેતો અવાજ થયો. ખીજી મશાત્ર આવીને પડી હતી.

મથુરનું હાસ્ય થંભી ગયું. ભયગ્રસ્ત આંખે એણે છાપરા તરફ જોયું. છાપરાની એક કિનાર સળગી હતી. બહાર બૂમાબૂમ થતી હતી.

મથુરે હૃદયભેદક ચીસ નાંખી : “ મારે ઘેર જવું છે. ”

એનો પડઘો પડતો હોય તેમ છાપરા પરની છતમાંથી ચિચૂડ કરતો અવાજ આવ્યો.

પ્રકરણ સાતમું .∴ .∴ વૈરનો અગ્નિ

ગામના છેવાડે ઠાકરડાવાસ હતો. એ વાસમાં ૫ બેત્રણ લતા હતા. એવા એક લતામાં છેક અંતભાગમાં તખોળનું મકાન આવેલું હતું. મકાનમાં તખોળના મૃત્યુ પછી નાથી એકલી જ રહેતી હતી. ઠંડી જામતી હતી. તે અંધારી રાતે આવા લતામાં ફરકવાની કોઇની હિમ્મત પણ ચાલતી નહોતી. ગામમાં રાત્રે બહાર નીકળવાની મનાઇ કરતો 'કરકચુ' સરકારે બહાર પાડ્યો હતો. મકાનો આ અંધારી રાતમાં રમશાનમાં ઊભેલા શીમળાના ઝાડ નેવાં બચકર લાગતાં. માત્ર ભરી બંદૂક સાથે ગામમાં પાંચ પાંચની ટોળીમાં બે ટુકડીઓ રોન મારવા ત્રણેક કલાકને આંતરે આ લતાના અગ્નિમ ભાગ સુધી આવી પાછી જતી. છેક સુધી જવાની એમની જરૂર ન જણ્યાતી; કદાચિત્ ઠંડી કે તખોળના ભૂતનો અવાજ એમને કમકમાવતા હશે ! પણ એ વાસ આવતાં જ એમના પગ શિથિલ થતા, ને ત્યાંથી જ પાછા વળી જતા. દૂર સુધી નજર નાંખતાં અંધકાર જ દેખાતો—માત્ર એક છેવાડેના ધરનાં દીવેલનું કોડિયું ટમટમ બળતું. આ આછો પ્રકાશ રમશાનની ચિતા નેવો દેખાતો, ને જોનારાને દઝાડતો. પોલીસ એકખીજની સામું જોઈ, મનનો ભય છુપાવવા મૌનનો આશ્રય લઈ પાછાં પમલાં બરતા.

આ લતા સિવાય દુકડી અંદર અંદર વાત કરતી. ઇચ્છાઓ, અરમાનો, સ્વપ્નઓ અને નિરાશાઓ; સુંદર નાઝનીન અને સ્વપ્નાંતની રમણીયતા, ધરનાં માતાપિતા અને કામળપત્ર; આ બધું એમની વાતોમાં સહજ આવી જતું. મામ તરફ ધિક્કાર વ્યક્ત થતો, ને જાત તરફ કોષ કોષ વાર તિરસ્કાર છૂટતો. જીવન આ મામના ફરકથી જેવું જ નીરસ થઈ ગયું હતું. નિર્જન રસ્તાની શૂન્યતા સિવાય બીજો કોષ સાથી જ તેમને મળતો ન હતો.

નાથી મોડી રાત સુધી દીવેલના કોડિયે કપડાં પર ભરતકામ કરતી. આ સિવાય આજીવિકા માટે બીજું કંઈ શક્ય નહોતું. તખોજીની વાડી પર તો એનાથી જઈ શકાતું નહિ. મામભોક્ત તરફથી એની વાડીની સંભાળ રખાતી, ને એની જીપજ નાથીને ઘેર આવી જતી. પણ એટલામાંથી એનું પૂરું થવા સંભવ નહોતો.

ઘરમાં બે ચોરડા હતા. એક ચોરડામાં કોડીઓ ને સરસામાન પડ્યો રહેતો. બીજામાં એ પોતે રાંધતી ને બેસવાનું રાખતી. રણછોડજીની છાત્રી સાથે તખોજીની એક છાત્રી પણ એણે ગોઠવી હતી. ભગવાન સાથે પતિના નામનું સ્મરણ એ સદા ય કરતી.

નાથી અંધારી રાત્રીએ દોરા ભરતી હતી. બહાર રાત્રી સૂમસામ પોતાનું કામ કર્યું જતી હતી. આકાશના કબ્જે બટન ગૂંથાતાં હતાં.

એકાએક નાથીનું ધ્યાન બારણા તરફ ગયું. તેનાં હાથ થંભી ગયા. કોક બારણાં ખખડાવતું હતું. એનાં મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો. થોડાક જ સમય પર દુકડીનાં પગલાંનો અવાજ આ લતા તરફ આવી મયો હતો. એમાંથી કોક આવ્યું હશે! એનાં અંગમાં ભય વ્યાપ્યો. એ પોતાની જગ્યાએથી ઊઠી.

“કોણ છે?” બારણું ઊખાડતાં પહેલાં એણે પૂછ્યું.

“કોષ નહિ; હું, પશી.” બહારથી જવાબ આવ્યો.

તુરત જ નાથીએ બારણું ઊઘાડ્યું. આ સમયે પશી આવે એથી એને અળયખી થઈ. પશી ઝડપથી અંદર દાખલ થઈ ને બારણું દઈ દીધાં. પશીએ રખારીનો ધાબળો અંગ પર લપેટ્યો હતો.

સાદી પર નાથીએ પશીને બેસાડી. “પશી? અત્યારે ક્યાંથી? આ સમયે? આવી ઠંડીમાં ને પોલીસ રોન ફરતી હોય ત્યારે આવવામાં તે બારે હિંમત કરી બાઈ!”

“શું કરું? આ લોકો આવ્યા છે, ત્યારથી ત્રાસ પડે છે. પણ કામ હોય તે કાંઈ ચાલે?”

“ઊભી રહે, હું ચૂસો ચેતવું. તાપણું કરીશ એટલે ઠંડી બોધી થશે.” નાથી ઊભી થઈ. પશીનું અંગ ધ્રુજતું હતું.

“રહેવા દે, હમણું આ ટાઢ શમી જશે.”

“હજી છાણુંની તાણુ પડતી નથી.” નાથી અંદર ગઈ, ને થોડાં છાણું લઈ આવી ચૂસો ચેતાવ્યો. ખન્ને ચૂસા આગળ આવી બેઠાં.

“હું એક ખાસ કામ માટે આવી હતી.”

“શું?”

“હમણું થોડા વખતમાં માસ્તરકાકા અને મુખી અહીં આવે છે.”

નાથીનાં મોં પર આશ્ચર્ય ફેલાયું.

“અહીં? મારે ત્યાં?”

“હા.”

“કેમ?”

“ખીજ બે જુવાનિયા પણ આવવાના છે. શહેરમાંથી આવ્યા છે. આજે આજે દહાડો મારે ઘેર મેં રાખ્યા હતા. એ માસ્તર-કાકા અને મુખીને મળવા મંજિ છે.”

“તું એ બન્નેને મળીને આવી?”

“હા! આજે બપોરે ખખર કરી આવી છું. જરા ગાઠો પહોર થશે એટલે બન્ને આવશે. આ સિવાય બીજી એકે સલામત જગ્યા નહોતી. ચાલ ત્યારે હું જઈને એમને અહીં લઈ આવું.” એ ઊભી થઈ

“તું ભારે હિંમતવાન છે. આ બધું કામ કરવાની ગડ તારામાં ક્યાંથી આવી? મારાથી આવી રીતે નીકળાય જ નહિ?”

જતાં જતાં બારણા આગળ પશીએ ઊભાં રહી જવાનું આપ્યો. “શું થાય બેન! ગામમાં હવે મરદ ઓછા રહ્યા છે. રોજ એક બે, એક બેને પોલીસ પકડી જ નાખે છે. મંછાબા પણ હવે આવા કામ માટે બહાર પડ્યાં છે. ગામના શિયળતું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી આપણે માથે જ આવી છે.”

“હું તમારી વાટ જોતી બેઠી છું, ને અંદરનો ઓરડો સાફ કરાવી રાખું છું.”

પશી ગઈ એટલે બારણું અડકાવી, દીવો લઈ નાથી અંદરના ઓરડામાં ગઈ, ને ડામચિયો વગેરે ડીકઠાક કરવા માંડ્યો. માટલાં ફેરાણે મૂકી દીવાં કચરો કાઢી નાંખ્યો. એકાએક બહારનું બારણું ખખડ્યું.

આટલા જલદી આ લોકો આવી પહોંચશે એમ એણે માન્યું નહોતું. એણે ઝટપટ એક સાદડી પાથરી દીધી, ને માથે ઓઢી બારણું ઊઘાડવાં આવી.

બારણું ઊઘાડતાં જ એ ચમકી. બારણા આગળ માસ્તર, મુખી, નાથી કે છોકરાઓ કોઇ નહોતું, પણ મથુર હતો. એના યુનિફોર્મમાં એને ભય લાગ્યો. એણે બારણું બંધ કરવા પ્રયાસ કર્યો. મથુરે બારણા વચ્ચે જ પગ મૂક્યો. નાથી અંદર હતી ગઈ.

“ તમારે કોનું કામ છે ? ” નાથીના મોં પર અપ્રમિશ્રિત રોષ હતો.

મથુરે ઓરડામાં પગ મૂક્યો : “ હું તને કશી ઇજા કરવા નથી આવ્યો.” એના અવાજમાં મૃદુતા હતી. “ બહાર ઠંડી થઈ ગઈ છે. રોન કરતા અહીં દિવો જોયો. થયું કે જમને ચાની માંગણી કરું. હું તને જરા યે નહિ રંગડુ. હું અહીં છાનોમાનો બેસી રહીશ. ત્યાં રહીને હું કંટાળી ગયો છું.....”

“ અહીં કોઈ મરદ નથી. હું એકલી છું.” નાથીએ ઉત્તર વાળ્યો : “ મામે તમારો બહિષ્કાર કર્યો છે. તમને પાણી પાવનો ય હુકમ નથી.”

મથુરે માથેથી ફેટો નીચે મૂક્યો, ને લાડી બાજુએ રાખી. “ આપણે આ લડાઈ ધડીવાર ભૂલી જઈએ. ધડીવાર માટે જ આપણે માણસ થઈ, થોડી વાત કરીએ. આખરે માણસ લડાઈમાં જીવન નથી ગુજારતો. એને ઘેરીછોકરા જોઈએ, ધરખાર જોઈએ. માણસ લડાઈથી આખરે થાકે જ છે.”

“ આ લડાઈ અમે તો માંડી નથી. તમે ગામ પર ચઢાઈ કરી છે. ગામનો કળંગે લીધો છે. ગામની રંગડ આદરી છે. ગામના માણસોને જોલના સળિયા પાછળ બંધ કરવા માંડ્યા છે.” નાથીની જીભ પર વાક્યો ચઢવા માંડ્યાં. એનો ધડી પહેલાંનો ભય નાશી ગયો. આ માણસને બરોબર સંભળાવવું જ જોઈએ, એમ એને થઈ ગયું.

મથુર લાકડાના ખોખા પર બેઠો. એના મોં પર ખિન્નતા આવી હતી.

“ તમારા બધાની લાગણી આવી થાય એ હું સમજી શકું છું, પણ લડાઈમાં આથી વધારે આપદા વેઠતી પડે છે. આખા ગામનાં મામ તારાજ થઈ જાય ને લડનારાનાં હૃદય પથ્થર જેવાં બની જાય.

મારાથી એવા પત્થર નથી થવાતું. ત્રિજગીમાં એવી સુવાળખ હશે, એવી કૃષ્ણી લાગણી હશે, ધરના કુદંબનું બહાલ હશે. એટલે તો આ વાતાવરણ બૂલવા મથું છું. એમ થાય છે કે આ ગામ છોડીને, નોકરી છોડીને ભાગી નીકળું, ને ધર ભેગો થઈ જાઉં. એમ પણ થાય છે કે મેં વળી આવી લસ્કરી નોકરી ક્યાં સ્વીકારી? મને એવી કુમતિ ક્યાંથી સૂઝી?” એ બોલતાં બોલતાં થોડીકવાર થંભ્યો, ને પાછું સંભાષણ આગળ ચલાવ્યું: “પણ એકવાર ખાડામાં પડ્યા પછી નીકળાતું નથી. વધારે જોડાને જોડા જવાય છે, ને લામણીઓને જડ બનાવવી પડે છે. માણસને મારવાનો તો અમારો ધંધો છે. લોહી જોતાં કમકર્મા આવે, એને અમારા શબ્દકોશના કાયરતા કહેવાય છે. નોકરી છોડી દઈએ તો સરકાર પકડીને જેલના સળિયા પાછળ બંધ કરી દે. હુકમ ન માનીએ તો કોર્ટમાં કેસ કરવામાં આવે.” એના અવાજમાં હતાશા છવાઈ હતી.

“જમાદાર ! હું કોણ છું એની ખબર છે?” બીંતને અઢેલી જીભી રહેતાં નાથી બોલી. દીવાના આજા પ્રકાશમાં એનું ધર્તવણું વદન વધારે સુંદર લાગતું હતું. એનો દુખળો ફિફ્ફો દેહ આકાશમાં દોરાતી જ્યોતિરેખા જેવો પ્રકાશવંતો લાગતો હતો.

“ના ! કેમ? એની સાથે મારે શું સંબંધ છે? તું અહીં એકલી રહે છે એ હું જોઈ શકું છું. હું ત્યાં બધા વચ્ચે રહું છું, છતાં એકલતા લાગ્યા કરે છે.”

“એ તો જોઈ શકાય છે.”

મથુરે મોં લૂછ્યું. એના અવાજમાં એક પ્રકારનો વાત્સલ્યભાવ આવ્યો. “મારે સમભાવ જોઈએ છીએ. ત્યાં જાણે ખાવા ધાય એવું બચંકર વાતાવરણ છે.” એના મોંમાંથી શબ્દો ઝરતા હતા, “ધીરેધીરે ત્યાં તિરસ્કાર અને વૈરની જ ધૂનમાં આ એકલતા વધારે સાલે છે. હું અહીં બેસું એમાં વધી નથી ને?”

ના પાડવાનું મન નાથીને ન થયું. “થોડીવાર બેસો. અહીં ચ લોકો વસે છે.”

મથુરે ખીડી ચેતાવી.

“તમને ખબર છે, તમે મારા ધણીને મારી નાંખ્યો છે.” એકાએક બોમ્બ ફૂટ્યો હોય એવો ધા મથુરના માથે થયો. એ બોખા પરથી ઊભો થઈ ગયો.

“શું?”

“હા! અને તમને એની ખબર પણ છે. કોઈને મારવા માટે એને ગોળીએ દેવામાં આવ્યો. એટલી જ એની કસૂર.”

મથુરની દષ્ટિ આગળ એક પછી એક બતાવ કિતાબના પાનાં માફક ઊધડવાં લાગ્યાં. તખોજ સાથે રકઝક, ધારિયાનો ધા, અદાલતની જુગાની, તખોજનું મોત, ગામનો રોષ, એ બધામાં પોતે પણ ઓછો કારણભૂત નહોતો શું? એણે જે આવી જુગાની આપી ન હોત, તો નાથી વિધવા થઈ હોત ખરી? ગામમાં આટલી મુશીબત વેઠવી પડત ખરી?

“મને ખ્યાલ આવે છે. જે માણસ સાથે તખોજને મારામારી થઈ એ હું જ.” ગુનાનો એકરાર કરતા ભાવે એ બોલ્યો. એ આશિયાળો થયો હતો. “તમને બધાને મારા પર વધારે તિરસ્કાર કેમ હશે તે પણ સમજી શકાય છે. મારું કોઈ ખૂન કરે, અને એ ખૂની માટે મારા કુટુંબીઓ કેવો ભાવ રાખે? પણ એમાં મારો દોષ નથી.”

નાથીના ફિક્કા મોં પર શોકધેરું સ્મિત આવ્યું.

“આપણે ક્યાં કોઈનો દોષ જોવા બેઠા છીએ. સહુ સહુના કરમમાં લખ્યા પ્રમાણે થાય છે.”

મથુર ઊભો થયો. “મારે હવે જવું જોઈએ, મને આ વાતની ખબર જ નહિ. નહિતર અહીં ના આવત. મારે હું જોઈતી હતી.

કોકના મુખેથી સ્નેહના શબ્દો સાંભળવા હતા. અહીં બધું મળે છે. પણ આ ભૂખ શમતી નથી. અહીં કદાચ મળશે એમ માન્યું હતું.”

“અહીં તો વડેણુ સૂકાઈ ગયાં છે.” નાથી ફિસ્કા અચાનકે બોલી. એનાં અવાજમાં થોડા સમય પહેલાં હતી એવી ઉખા પણ નહોતી.

“અમે સૂકવી નાખ્યાં છે. અમારા પર આ બધાં પાપ તોળાશે જ. કોક દિવસ અમને એ ભરખી જશે. સરકાર આ વિષે આટલું જ સમજે તો ?” એ બારણા આગળ આવી ઊભો રહ્યો.

“જ્યારે તમારા જેવા માણસ એની નોકરી કરવા જાય પછી સરકાર સમજતી હશે ? સરકાર એટલે તમેને ! અહીં સરકારનો કયો માણસ આવ્યો છે ? બધા જ આ દેશના છે, આ દેશની માટીમાં બનેલા છે, એમાં જ ઊછરેલા છે. એ કોઈ ન આવ્યું હોત તો સરકાર ક્યાંથી આવવાની હતી ? સરકારનું રાજ્ય એક દિવસ પણ ટક્યું હોત ખરું ?”

મથુર શરમથી માથું નીચું ઢાળી સાંભળી રહ્યો. એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

“હું મારી નાખનાઈ જાણું છું. પણ સાચું કહું છું. મારું ચાલે તો એક દિવસ પણ આ નોકરી ન કરું. મારે સાચેસાચ આ ગામમાં રહેવું નથી, અને નોકરી કરવી નથી. મારે ઘેર જવું છે.” એ બારણું ઝિઝાડી, બાંય વડે આંસુ લૂછતો બહાર નીકળી ગયો.

આ ઠંડીમાંથી પાછા બોલાવી ચા પાવાનું દિલ નાથીને ધડી-ભર થઈ આવ્યું. એના મોંમાંથી એવો ટૂંકો પણ ધીમો શબ્દ નીકળ્યો. મથુર ચાલી ગયો હતો.

એને ચાલી ગયાને એક મિનિટ પણ નહિ થઈ હોય ને પશી આવી. ધડીભર તો નાથી એને જોઈ શકી પણ નહિ.

“કેણુ હતું નાથી ?” પશીના અવાજમાં શંકાચુકત કુતૂહલ હતું.

“તું પેલા માણસોને બોલાવી ન લાવી?”

“લાવી છું, પણ મકાનના પડછાયા નીચે ઊભા રાખ્યા છે. અહીં તારે ત્યાં અવાજ સંભળાતો હતો એટલે સાવચેતી ખાતર હું એકલી જ આવી.”

માસ્તર અને મુખી આવી ગયા. એમના મોં પર કાળ હતો. ખન્ને જણાએ ક્ષણિયા બાંધ્યા હતા અને હાથમાં લાકડીઓ હતી.

“કેમ નાથી? કેમ પશી? પેલા માણસો આવી ગયા?”
માસ્તરે આવતાવેંત જ પૂછ્યું.

એક મિનિટમાં જ પશી પેલા માણસોને બોલાવી લાવી. ખન્ને જણા શહેરમાંથી આવ્યા હતા-યુદ્ધતેગો કરવા માટે. ખન્ને જણાએ ગામડાનો વેશ પરિધાન કર્યો હતો. ગામમાં જુદા તરી ન અવાય તે માટે.

“અમે અંદર બેસીએ છીએ. પશી! તું બહાર ધ્યાન રાખ, ને રોનવાળા આવે તો ખબર આપજો. નાથી! તું અહીં આ ઓરડીમાં તારું કામ કરતી બેસી રહે. કોઈ અંદર આવી બંધ તો બેબાકળી ન બનીશ, અને સ્વસ્થતાથી ઉત્તર આપજો. અમે અંદર બારણું બંધ કરી બેઠા છીએ.” માસ્તરે એક પછી એક મૂચનાઓ આપી દીધી. “આવો આપણે અંદર જઈએ.” છોકરાઓ તરફ ફરીને એમણે કહ્યું.

એ ચાર જણ અંદર ગયા ને નાથી પોતાના કામે વળગી.

શહેરમાંથી આવેલા જુવાનિયાઓમાંથી એકે-શિરીષે-વાત શરૂ કરી.

“અમને ત્યાં તમારો સંદેશો મળ્યો. અમે પત્રિકા પોસ્ટરો લાવ્યા છીએ, ને થોડી બીજી સામગ્રી પણ આણી છે. તમને બનાવટ શીખવતા જઈશું. તમારે અહીં તૈયાર કરી લેવું પડશે.”

“એ તો મુશીબત થશે. કારણ કે એક તો અહીં એવા હોશિયાર જુવાનિયા નથી, અને આ ગામ પર એવો સખ્ત ચોકી પહેરો રહે છે, કે એને માટે સલામત જગ્યા શોધવી મુશ્કેલ છે.” મુખીએ મુશ્કેલી રજુ કરી.

પણ માસ્તરે જુદી જ વાત રજુ કરી.

“એવા સાધનોની અમારે જરૂર પણ ચોક્કી છે. એથી આપણને લાભ થાય એમ હું માનતો નથી.”

“એમ કેમ?” શિરોપને નવાઈ થઈ. “અમારે ત્યાં તો બધા આની પાછળ જ પડ્યા છે. રોજ રોજ આવા ધડાકાઓ થાય છે.”

“ને આપણા માણસો જાન ગુમાવે છે” માસ્તરે ઉમેરી આપ્યું.

“એ તો થોડા માણસોને વેઠવું પણ પડે, એવા ભોગ વગર સ્વરાજ્યનો આ આદર્શ સિદ્ધ થઈ શકે જ નહિ.” શિરોપ સાથે આવેલા વસંતે જવાબ આપ્યો.

માસ્તરને આ નવું આત્મગૌરવ ગમ્યું, પણ કયા માર્ગે એ બધા જતા હતા? “એથી જો લડતને લાભ થતો હોત તો જુદી વાત હતી. પણ મારા મતે તો લડત છે ત્યાંની ત્યાં જ રહે છે. તમે પથરબાજી કરો છો, બોમ્બના ધડાકાઓ કરો છો, એથી સરકારને કેટલું નુકશાન થયું? આપણી લડતનો ઉદ્દેશ તો સરકારી તંત્રને તોડી નાંખવાનો છે. એની કરોડ બાંગી નાંખવાનો છે. તમે બધા ને કરો છો તેનાથી આ અર્થ સધાય છે ખરો?”

“કેમ નહિ? અમારે અમદાવાદમાં પોલીસ પોળમાં આવી શકતી નથી. બોક્ષો કરકસુનો છડેચોક ભંગ કરે છે, હિંમતથી પથર ચલાવે છે ને છાતી પર ગોળી ઝીલે છે. સરકાર મૂઠ બની ગઈ છે. એને કાંઈ સૂઝતું નથી, ને બોક્ષો જીરવે આણુનમ છે. અમારે ત્યાં જુવાનો અભિમાનભર્યા મસ્તકે ચાલે છે, યુવતીઓ અદ્ભુત હિંમત બતાવે છે. ને મને તેવા જોખમમાં

ધસી જાય છે. સરકારને પરેશાન કરવા માટે આથી વિશેષ શું જોઈએ છીએ?” વસંત કોઈ બાપજીકર્તાની અદાથી બોલતો હતો.

માસ્તર સૌમ્ય અને શાંત હતા.

“તમારા બધાના જીવનમાં માટે ધન્યવાદ. અમદાવાદે જે કંઈ તે તો આખા દેશને માટે બારે અભિમાન લેવા લાયક છે. પણ ફરી પૂછું આમાં સરકારી તંત્ર ક્યાં તૂટ્યું? સરકારી તંત્ર એના મામડાની આવક પર, એના કારખાનાઓ પર, એના સંચાલન પર નમે છે. આજે સરકારને મયા વર્ષ કરતા વધારે મહેસુલ મળ્યું છે. એને જોઈએ એટલા માણસો ભરતીમાં મળે છે. એને માટે દેશભરમાં કારખાનાઓ ધમધોકાર ચાલે છે, ને નવા ઉધડતા જાય છે. સરકાર અહીંથી જાય એ માટે આ જડ આપણે પકડતી જોઈએ. એ વગર સ્વરાજ્ય શક્ય જ નથી....”

“પણ...” શિરીષ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો.

“જરા ધીમે બાઈ.” માસ્તર એને અટકાવી બોલ્યા. “તમે લોકો આવેશમાં આવી જઈ એક વાર નિષ્કળ મયેલી રીતો અપત્યાર કરો છો. ખાલી બોમ્બથી જ સ્વરાજ્ય આવવાનું હોય તો આપણા કરતાં પેલા બંગાળવાળા ક્યાં ઓછા બહાદુર કે બુદ્ધિમાન હતા? આપણા કરતાં એમનામાં શક્તિ કેટલી વિશેષ હતી, તાલીમ કેટલી વિશેષ હતી? એ બધાએ પોતાનો રસ્તો છોડ્યો. કારણ કે એમને લાગ્યું કે લોક-જગૃતિ વગર ક્રાંતિ સફળ થઈ શકે જ નહિ. લોક પોતે જગૃત થાય, સરકાર સાથે મહાત્માજીએ કહ્યો છે તેવા સંપૂર્ણ અસહકાર આદરે તો સરકારી તંત્ર એક દિવસ નહિ ટકે. બાકી આવા હજાર બોંબો ફાટશે, તો પણ સરકાર જવાની નથી.” માસ્તર બવિધવાણી બાખતા હોય એમ બોલ્યા. બન્ને જુવાનો માસ્તર તરફ જોઈ રહ્યાં. કયો રસ્તો સાચો હતો? એમણે લીધો હતો એ કે માસ્તર કહેતા હતા તે?

“અમને તો લાગે છે કે આ વખતે જો બધે જ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે સરકાર નામશેષ મયા વખર રહે નહિ. તમે કહો છો

એ વાત અમને મંજૂર છે. પણ એ માર્ગ લોકો જલદી મહણ કરવા નથી.” શિરીષે હલીલનો ઉત્તર વાળવા પ્રયત્ન કર્યો.

“અમારા ગામડામાં એક કહેવત છે. ફેડીએ ન જવું પણ ધોરી રસ્તે જવું. ફેડી માણસને ક્યારે બૂલો પાડી દે, તેની ખબર નથી, ભ્યારે ધોરીમાર્ગ તમને અચૂક તમારા સ્થાને પહોંચાડશે.”

ચર્ચા લંબાત પણ મુખીએ વચ્ચે અટકાવી. “આપણી વાતનો પાર જ નહિ આવે, ને જે કામ માટે અહીંયા એમને બોલાવ્યા છે તે રહી જશે.”

“સાચી વાત છે.” શિરીષે તક ઝડપી લીધી. “બોલો.”

“અમે તમને એક તો આ કામ માટે બોલાવ્યા હતા. અમારે પાછી જુવાનિયાઓની ટૂંકટી અહીં કામ કરવા જોઈએ છીએ. ગામના જુવાનો હવે ટપોટપ ખરવા માંડ્યા છે. બાળાને તો સરકાર પકડી ગઇ છે. સરકારી વાહન વ્યવહારમાં ખસેલ પાડે, એના નાળાઓ સુરક્ષિત ન રાખે, એવા હિંમતવાળા જુવાનો જોઈએ છીએ. એમને સાચવવાની, ખવડાવવા પીવડાવવાની જવાબદારી અમારી. પણ માથુ મૂકીને કામ કરનારા જોઈએ; ને બીજું અમારા ગામમાં એક મગનલાલ કરીને ચૌદશિયો છે. એને અમારે ગામમાંથી દૂર કરવો છે. એનું કાસળ કાઢવાની જરૂર ખરી. તમે એને અહીંથી બાઠાવી જલ એવી અમારી માગણી છે. એને પકડી ને કોઈ ઠેકાણે બંધ કરી દો. અમને ધણો હેરાન કરે છે.”

“આ એક બોમ્બ નાંખો એના ઘર પર કે ખલાસ. પછી કોઇ શીકર જ ન કરે.” વસંતે ઉત્તર આપ્યો.

“અમને એ રસ્તો ઠીક લાગતો નથી. આ તો એ વારંવાર શહેર તરફ આવે છે. ત્યાં જ તમે એનો નિકાલ કરો. અહીં કોઇને વહેમ આવે નહિ. ને અમારે માથે જોખમ રહે નહિ.” મારતરે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“એ વાત ઠીક છે. અમને એનું શહેરનું ઠેકાણું મોકલજો, ક્યારે આવે છે એની પણ ખબર આપશો, ને પહેલા કાર્ય માટે અમે માણસો મોકલવા યત્ન કરીશું. ત્યાંથી અહીં આવવા તૈયાર થાય એવા જુવાનિયાઓ મળવા મુશ્કેલ છે. ત્યાં એ બધું કામ કરે પણ અહીંના અપારાયત વાતાવરણમાં જોખમો ખેડવા તૈયાર થાય એવા માણસો કદાચ નહિ મળે. છતાં હું અમારી કમિટી આગળ વાત રજૂ કરીશ.” શિરીષે જવાબ આપી દીધો. ને બધા થોડીવાર શાંત થયા.

“આપણું કામ પત્યું હોય તો હવે જઈએ.” મુખી બોલ્યા. “કારણ કે રાતના પહેારે ક્યારે રોન આ બાજુ આવશે એ કહી શકાય નહિ. એનાથી છટકી આપણે મુકામે પહોંચવાનું છે.”

“તારી વાત સાચી છે. ચાલો ઉડીએ.” માસ્તર બોલ્યા. શિરીષ અને વસંત પણ ઉઠ્યા.

બહાનાં બહાનાં માસ્તરે પૂછ્યું, “બીજે બધે ચળવળનું કેવુંક જેર છે?”

“ચળવળ ધીરે ધીરે મંદ પડે છે. ગામડાઓમાં પહેલાં જેવો ઉત્સાહ નથી. લોકો સરકારી ફમનથી ત્રાસ્યા છે. ‘નાકર’ તો આ બાજુ થોડો ઘણો ચાલે છે. બાકી બીજે તો ખેડૂતો બિભા મોલના ડબલ ભાવ લેવાની ત્રેવડમાં પડ્યા છે.”

માસ્તરના મુખ પર શોક છવાયો: “તો તો આ લડત નિષ્ફળ જશે.”

શિરીષે જવાબ ન વાળ્યો. કારણકે એની પાસે કશો જવાબ ન હતો.

“આ બધા ભોગ, આ નુકશાની-ત્રોડનું શું થશે?” માસ્તરે એક બેતો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. એકલા આ ગામથી સરકારની કમ્મર ભાંગવાનું શક્ય નહોતું.

“તમારે ત્યાં ફેટલો વખત આ રીતે ચાલશે?” શિરીષે બહારના ઓરડામાં આવતાં પૂછ્યું.

“અમે તો ખુવાર થઈ જશું. અમે તો ટેક લીધી છે એટલે પાળાશું. પણ ભાવિ કાણુ વાંચી શકે છે, બાઈ...” એમના અવાજમાં ઉદ્વેગ હતો. એ સાથે આશ્વાસન લેવા પણ એ ઝંખતા હતા, એ કળી શકાતું હતું.

અધા બારણા આગળ આવ્યા. પશી આવી હતી, “કાંઈ વધી નથી.” એણે અધાને બહાર લીધા. “રોનવાળાનો હજી પત્તો નથી. આપણે ઝડપભેર ચાલ્યા જઈએ.”

“કેમ નાથી?” માસ્તરે ઉમળકાભેર વાતસહ્ય ભાવે જતાં જતાં પૂછ્યું, “તને કાંઈ અગવડ તો નથી ને?”

“ના કાકા, પ્રભુની કૃપા છે, ને તમ જેવાઓની મહેર છે.”

અધા બહાર ચાલી ગયા ને નાથી વિચાર-છોળે ચઢી. એના કાનમાં જ પશીનો ઠપકો રણકતો હતો. પેલા જુવાનોની ઉત્સાહ-ભરી વાંતો સાંભળી એને પાનો ચડ્યો હતો. પોતે શા માટે તખોજના ખૂનનો બદલો ન લીધો? શા માટે મથુર આગળ એ નરમ પડી ગઈ? એને શા માટે એના તરફ જરા જેટલી પણ લાગણી બતાવી?

એણે તખોજની છત્રી તરફ નજર કરી. પેલા જુવાનિયા જે સાધનો લાવ્યા હતા એ અહીં મૂકી ગયા હોત તો એ જુસ્સો બતાવત. એ તમામ પોલીસને પૂરા કરત. રણચંડી બની એને આ જુવાનો પાછળ દોડીને ઊભા રહેવાનું મન થઈ ગયું. એ ઊડીને બહાર આવી પણ, બહાર અંધારામાં પવનના ભેંકાર સિવાય કોઈ અવાજ ન સાંભળાયો. શેરીઓ સાવ નિર્જન હતી. એ આવીને પાછી સાદડી પર પડી. એની આંખ સાથે નિદ્રાએ રુસણાં લીધાં. આવી રીતે એકાકી-એકલવાયું-જીવન ગાળવા કરતાં શા માટે મોતને ન ભેટવું? પહેલાં પતિ પાછળ પત્ની સતી થતી, તો આ જમાનામાં એ નવી રીતે સતી ન થઈ શકે? એટલી હિંમત એનામાં નહોતી?

એની કોમળી ભી બલબલાને સામે। જવાબ આપતી. ખરે ખરે પેતરે એકલી શિરામણ આપવાં જતાં એને કશો ડર લાગતો નહિ. કોઈ જિંદી આંખ કરી મચ્છરી કરવા પ્રયત્ન કરતું તો તેનો જવાબ આપતાં કે હાથ ઉમામતાં એ અચકાતી નહિ. સિપાઇની ગુસ્સાગીરીથી કોઈ દિવસ બચતીત થતી નહિ.

“મને આટલી જ શક્તિ આપ, હે ડોકોરનાથ!” રણછોડજીની છપ્પી સામે જોઈ એણે પ્રાર્થના કરી. “ભગવાન, બાપા! મારા હાથમાં તું શક્તિ આપ. મારા ધણીના ખૂનનો બદલો લઈ લઉં. આ જીવતરમાં બીજું તો કાંઈ નહિ કરી શકું, પણ આટલું કરવાને બળ આપ.”

‘રણછોડજી’ની શક્તિ એ બાણતી હતી. એની આખી કોમ બાણતી હતી.

બહારથી કો’કનો પગરવ સંભળાતો હતો. રોનવાળા આવતા હતા. ભારેખમ ખૂટનો અવાજ હવે એ બરાબર કળી શકતી હતી. એણે ધરના ખૂણે નજર કરી. તખોજનું ધારિયું હજી ત્યાં જ પડ્યું હતું.

કોકે એનાં કમાડ ખખડાવ્યાં. એ ઊભી થઈ ને હાથમાં ધારિયું લીધું.... “કોણ છે, એ?” એના અવાજમાં ધુન્નરી હતી. એ હાથે એણે ધારિયું પકડ્યું.

“હું મથુર! બારણું ઊઘાડ ને.”

એ બાબૂએ ખસી ઊભી રહી. મંદિરની કોપાયમાન દેખાતી કાળિકાદેવી માફક એણે તલવાર જોડી કરી હતી. એનું અંબ કંપતું હતું.

“ઊઘાડું જ છે.” એ માંડ માંડ આટલા શબ્દો બોલી શક્યા.

મથુરે બારણું ઠેલ્યું. ને એ અંદર આવ્યો. અંદર આવતાં જ માથા પર સખ્ત ધા થયો, ને ફેંટા ભેર અંદર ઊતરી ગયો.

“મરી મર્યો...મારા બાપ!” એવી ચીસ નાખી એ ઢગલો થઈ નીચે પડ્યો.

પ્રકરણ આઠમું .: શિયાળાની ઠંડી કંપી ઊઠી

સોહનસિંહને ફરજિયાત ઊવમાંથી ઊઠવું પડ્યું. બહાર ફેલાહલ થતો હતો. એ પથારીમાંથી સફાળો ઊઠ્યો. મંગલસિંહ અંદર ઓરડામાં ધસી આવ્યો.

“કેમ, શું છે?”

“સાહેબ! ગળ્ગ થઈ ગયો! મથુર ગઈ કાલે રોન પર હતો. સવારે એનું મડદું એક મકાન આગળથી હાથમાં આવ્યું છે.”

સોહનસિંહ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો. એણે રિવોલ્વર ગળવામાં નાંખી લીધી.

મથુરને એક કામળા પર સૂવાડવામાં આવ્યો હતો, ને એના મોં પર ચાદર ઢાંકવામાં આવી હતી.

સોહનસિંહે ચાદર ઊઠાવી લેવા હુકમ કર્યો. મથુરના કપડાં લોહીથી બિંબઈ ગયાં હતાં, ને માથામાં ઊંડો ઘા દેખાતો હતો. એની આંખો તણાઈ ગઈ હતી. એના શરીર પર હજી યુનિફોર્મ હતો.

“એની સાથે ફાણુ ફાણુ હતા?”

“ફિસનસિંહ, ઉસમાન અને તખત હતા.”

“ કેમ કિસનસિંહ, શું હતું ? ” સોહનસિંહે કિસનસિંહ તરફ ફરીને પૂછ્યું.

“અમે સાથે જ રોન પર ફરતા હતા. રાતના લગભગ અગિયાર વાગે મથુર અમારાથી છૂટો થયો. એક ઘરમાં દીવો બળતો હતો. એ તરફ ગયો. અમે પૂછ્યું, ‘ મથુર ! આમ ક્યાં ચાલ્યો ? ’ ”

‘ હમણાં આવું છું. તમે તમારે ફરે રાખો. વચ્ચે ક્યાંક મળી જઈશ. ’ કહી એ ચાલ્યો ગયો. લગભગ અર્ધ કલાક પછી એ અમને મળ્યો ત્યારે એનું મોં પડી ગયેલું હતું.

‘ શું થયું મથુર ! આમ દુઃખી કેમ છે ? ’ એણે કશે ઉત્તર ન વાળ્યો. પણ આખી રોનમાં એ એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો. અમારી સાથે મૂંગા મૂંગા ચાલ્યા ક્યું. અમે બેચાર વાર બોલાવા પ્રયાસ કર્યો, પણ સાવ ફોગટ. બીજી રોન વખતે એ જ જગ્યાએ અમે પાછા આવ્યા, ત્યારે ય પેલા મકાન આગળ દીવો બળતો હતો. એ દીવાને જોઈ એણે કહ્યું : ‘ હું આવું છું. રસ્તે પાછો મળીશ. ’

‘ પણ આખો દિવસ ત્યાં દાટ્યું છે શું ? અહીં કોઈ એકલો જોઈ પૂરો કરી નાંખશે. એક વાર તો માંડ માંડ બચી ગયો છે. ’

“ કશે જવાબ આપ્યા વગર જ એ ચાલી ગયો. આખી રોન પૂરી કરી, પણ એ ન આવ્યો. એટલે અમને ચિંતા થવા લાગી. અમે એ શેરી આગળ પાછા આવ્યા. ઘરમાં દીવો રાણો થઈ ગયો હતો, ને શેરીમાં સાવ અંધારું હતું. અમે શેરીની અંદર એ મકાન સુધી ગયા. આંગણામાં જ મથુર લોહીલુહાણુ સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. એને લઈને અહીં આવ્યા. ”

“ એને બાળવાની વ્યવસ્થા કરો, મંગલસિંહ ! ” એણે હુકમ આપ્યો. એની આંખમાં રોષ વ્યાપ્યો હતો. “ ચાલો એ જગ્યાએ ! ” કિસનસિંહ અને બીજા બેને લઈને એ નાથીના મકાન આમળ ગયો. એમને આવતા જોઈ ત્યાં આગળ જમા થયેલું ટોળું પલાયન થઈ ગયું.

“આજ મકાન, સાહેબ.” કિસનસિંહે આંગળી ઝીંધતા મકાન બતાવ્યું.

આંગણામાં હજી લોહીના ડાઘા તાજા હતા. કમાડ અંદરથી બંધ હતું. સોહનસિંહે બારણું ખખડાવ્યું. કોઈએ કશો ઉત્તર ન આપ્યો. એણે જોરથી લાત મારી બારણું તોડી નાખ્યું.

અંદર ભગવાનની છબી આગળ ઘીનો દીવો મૂકી, નાથી બેઠી હતી; ને કાંઈક જાપ જપતી હતી. બારણું તોડીને સિંહની માફક ફલંગ મારી સોહનસિંહ અંદર આવ્યો. પણ એ પોતાની જગ્યા પરથી બેઠી જ નહિ. એનું ચિત્ત જાણે બાહ્ય દુનિયા પરથી હટી ગયું હતું.

સોહનસિંહે ત્રાડ નાંખી : “આ તે કયું છે કે ?”

નાથી નિરુત્તર હતી. એની આંખો બંધ હતી. એનાં મોંમાંથી ‘રણછોડરાય’ સિવાય બીજા શબ્દો નીકળતા ન હતા.

સોહનસિંહે મગજ ગુમાવ્યું હતું. આ બધા લોકોને જિંદગીનો પાઠ શીખવવાનું નકકી કરીને જ એ આવ્યો હતો. એણે નાથીનો હાથ પકડી ખેંચી. નાથી હાથ ઝૂંટવી બેઠી થઈ ગઈ. એની આંખો જાગરણને લીધે લાલ થઈ ગઈ હતી. પણ એ લાલ આંખો વિકરાળ લાગતી હતી.

“કેમ શું છે ?” અવાજમાં સ્વસ્થતા હતી.

“અમારા માણસને તેં માર્યો છે ?”

“હા, કેમ ?” એણે જ અભિમાનભર્યો જવાબ દીધો. એ જ આત્મગૌરવ ! આ ગામલોકોને પરમેશ્વરે કેવા ઘડ્યા હતા !

સોહનસિંહે મગજ પરથી કાળૂ સાવ ગુમાવી દીધો. સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેની સ્વાભાવિક વિનયશીલતા પણ એણે ત્યાગી. જોરથી એક તમાચો નાથીના મોં પર ધરી દીધો, “આવી રીતે જવાબ આપતાં અચકાતી નથી ? જો તું એક સ્ત્રી નહોત તો અત્યારે જ ઠાર કરત.”

નાથીએ તમાચાથી લાલચોળ થયેલા ગાલને પંપાળ્યો પણ નહિ. એ પોતાની જગ્યાએ જ બેસી રહી.

“તમે આમ ગુસ્સાથી સળગી જશો, તો પણ મને અસર થવાની નથી. તમારે ફાવે તે મને કરી શકો છો.”

ગુસ્સામાં પગ પછાડતો, નાથીને પકડી ચાલે લાવવાનો હુકમ કરતો સોહનસિંહ ચાલ્યો ગયો.

એ દિવસથી ગામમાં નવો ફેર શરૂ થયો. આજ સુધી થોડી ધરપકડ ને કવચિત માર એ સિવાય ગામને અન્ય તકલીફ સોહનસિંહે આપી નહોતી. એના હૃદયમાં જાડે જાડે એમ રહ્યાં જ કરતું, કે ગામલોક એક દિવસ તો ઠેકાણે આવશે જ અને પોતે ઓછો જુલમ કરે છે એની કદર કરશે જ. એના ઉપરી અમલદારોનો ઠપકો કોઈ કોઈ વાર આવતો કે બીજો બધે ચળવળ દબાતી જાય છે, લોકોના જુસ્સો શાંત પડતો જાય છે, તમે આવાં કડક પગલાં કેમ ભરતા નથી ? તમારે ગમે તેવા આકરાં પગલાં ભરીને ચળવળ દબાવી દેવી જોઈએ. લોકોની સાથે બલમનસાઈ રાખવામાં સાર નથી. એ તો રોટીના ચાકર છે. તમને બધાં પગલાં ભરવાની સત્તા છે, તો એને ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શહેરમાં રહેતા એના એક મિત્રે, તો એને ચેતવણી પણ આપી હતી, કે તારે માટે અહીં સારો અભિપ્રાય નથી. અમલદારો તને નબળા મનનો, કાયર માને છે. તું જો બરોબર કામ નહિ કરે તો તારા પ્રમોશનમાં તો વાંધો આવશે જ, પણ સાથે પાયરી પણ બદલાવવામાં આવશે જ. બની શકે ત્યાં સુધી બલા થવામાં ઠીક છે, પણ વધારે બલા થવામાં સાર નથી.

એણે ભારતર અને સુખીને સમજાવવાની કોશિષ વારંવાર કરી હતી. એણે લોકોનાં કૃત્યો તરફ આંખમિંચામણાં કર્યાં હતાં. અને છતાં ન તો લોકો તરફથી પ્રોત્સાહક ઉત્તર મળ્યો, ન ઉપરી અમલદારોમાં કદર થઈ.

શા માટે આવી નીતિનું અનુસરણ કરી ભાવિ કારકીર્દિ કલુષિત કરવી? આજ સુધી જે ઉજ્જવળ કીર્તિ સંપાદિત કરી છે, એને શા માટે કંપવાવા દેવી? કેને માટે? કેને લાભ થવાનો?

ગામને કબજે કરવાની યોજના એના મનમાં ગોઠવાઈ ગઈ એણે પહેલો જ હુકમ કર્યો: “પેલી છોકરીનું ઘર સળગાવી દે.”

એક હુકમની પૂરી બજવણી થાય એ પહેલાં તો ખીજ એ હુકમ છૂટયા. પેલી આંધળી ડોશીને શહેરની જેલમાં ધકેલી મૂકે, ને ગામના તમામ માણસોને સાંજે એકઠા કરે.

નાથીનું ઘર સળગાવી દેવાના હુકમે ગામમાં નવી અરેરાટી આણી. માસ્તરને આ સમાચાર મળતાં એ જરા ચમક્યા. આખું ગામ તો આવી રીતે તારાજ નહિ કરે ને! એમના મગજમાં સોહનસિંહનો દાવ રમવા લાગ્યો. આ નાનકડા ગામનું મજું શું? ગામલોકો એની સામે કેવી રીતે ટકી શકશે? ખીજ બાબુએ દેશમાં લડતના પગ કથળતા હતા. એનો જોશ લગભગ શાંત પડી ગયો હતો. બ્રિટિશ સરકારને પરાજિત કરવા જેટલી શક્તિ લોકોએ મેળવી નહોતી. લાંબો સમય ટકવા જેટલી તાકાત લોકોમાં નહોતી જ. લડત ઝડપી થઈ, ટૂંકી થઈ; પણ એનો હેતુ અપરિપૂર્ણ જ રહ્યો હતો. સરકાર ગમે ત્યારે એને કચડી નાંખી શકે તેમ હતું. એનો સામનો ગમે તેવો ભવ્ય હોય તોય વ્યર્થ જવાનો હતો. પછી એમાંથી ઉગરવાનો રસ્તો હતો?

લડત પાછી ખેંચવી કે પગલાં પાછાં ભરવાનું કામ એમનું નહોતું. આખા દેશમાં ચાલતી લડત પાછી ખેંચનાર એ કોણ?

દિલમાં ઊઠતી શંકાઓનું સમાધાન એ કરવા અશક્તિમાન હતા. એમને ભાવિ કાળું દેખાયું. એમણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી: “હે પ્રભુ! આ બધું સહન કરવાની મને તાકાત આપજે.”

માસ્તર ચોંક્યા હતા, એટલું જ નહિ આખું ગામ ધ્રુજ ઊઠ્યું હતું. સહુએ ઘરમાં બેઠાં બેઠાં નાથીનું ઘર આગમાં ભસ્મિભૂત થતાં જોયું.

પાણીના ઘડા લઈને બૂઝવા જવા, થોડાક લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો. પણ પોલીસે ઘડા ફેડી નાંખ્યા; લાઠી ચલાવી લોકોને તગડી મૂક્યા.

કૃત્યની ભારે પ્રશંસા એ દિવસે થઈ. મકાન સળગાવીને સોહનસિંહે પહેરા મૂક્યો હતો. લોકો ચૂમાઈને ઘરમાં બેસી રહ્યા હતા. માસ્તર હાથમાં ડોલ લઈને પહેલા નીકળ્યા.

પોલીસે એમને અટકાવ્યા. મંગલસિંહ એમની નજીક આવ્યો. એ માસ્તરને ઓળખતો હતો.

“માસ્તર ! પાછા વળી જવ. સાહેબનો હુકમ છે કે કોઈને નજીક ન જવા દેવા.”

માસ્તરે ડોલ હાથમાં જ પકડી રાખી ને ઊભા રહ્યા. ઘડીભર નાથીના મકાનમાંથી ઊડતી જવાળા એમણે જોઈ. એમણે આગળ ડગ માંડ્યાં. પોલીસે આડી લાઠી ધરી. “માસ્તર ! રહી જવ. તમને એકવાર તો ના પાડી.” મંગલસિંહે ફરી વાર માસ્તરને કહ્યું.

“ગામ બાળવા બેઠા છો, ને મારાથી બેસી રહેવાય ? એ મકાન સળગતાં અટકાવવું જ જોઈએ. તમારા જેવા દૂર મારાથી થવાય છે ? રસ્તો આપો બાપા ! એક ડોલ છાંટીને મારો ધર્મ બચાવ્યાનો હું સંતોષ માનું.” લાઠીને એમણે એક હાથે દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

માસ્તર અને પોલીસ વચ્ચે રકઝક થતી જોઈ, બીજા પણ થોડા માણસો ઘડા લઈને હિંમતપૂર્વક બહાર આવ્યા. રકઝક વધી પડી. બોલાચાલી થવા માંડી.

મંગલસિંહે હુકમ આપ્યો : “બધાને હટાવી દો !”

માસ્તરના હાથ પર પહેલો ઘા થયો. હાથમાંથી ડોલ છૂટી ગઈ. પણ એમણે બીજા હાથે એ લેવા પ્રયત્ન કર્યો. ગામલોકો આમતેમ દોડી ગયા. એકલા માસ્તર કોક બવ્ય મૂર્તિની અદાથી નિશ્ચલ રીતે ત્યાં ઊભા રહ્યા. એમને જીંચકીને મૂકી આવવા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. ચાર જણાએ એમને જીંચક્યા ને ટાંગાટાળી કરીને દૂર લઈ ગયા.

માસ્તર પાછા આવ્યા, ત્યારે નાથીના ઘરની રાખ જ માત્ર ઊની વેરાયેલી પડી હતી. પવન એને શાંત પાડવા શક્તિમાન થયો નહોતો. માસ્તર ત્યાં ડોલ ભરીને પાણી છાંટી આવ્યા. રમશાનમાં શમ બળી રહ્યા પછી એની રાખને ટાઢી કરવાનો નિયમ એમણે યાદ કર્યો, અને મનમાં મંત્રાચ્ચાર પણ કર્યો.

નાથીનું ઘર બાળવાનો પ્રસંગ એ તો જાણે કાંઈ હિસાબમાં નહોતો, એવું સાંજે સર્વને લાગ્યું. સાંજના સહુ જુવાનિયાએને ગામની ભાગોળે એકઠા કરવાની ઠાંડી સોહનસિંહે પીટાવી હતી. નહિ આવે એની સામે પગલાં ભરાશે, એવી જાહેરાત પણ સાથે જ થઈ હતી. ખપોરે ગામની કમિટિ ભેગી થઈ, અને એણે એવો નિર્ણય કર્યો કે આનો વિરોધ કરવો, અને કોઈએ હાજરી આપવી નહિ. આ નિર્ણયની ખબર ઘેરેઘેર ફરીને આપવામાં આવી.

સાંજે મેદાન પર લશ્કરી ટુકડીને લઈ સોહનસિંહ હાજર થયો, ત્યાં ગામલોકમાંથી કોઈ નહિ આવે, એ વિષે એને ખાતરી હતી. એ માટે એણે તૈયારી પણ કરી મૂકી હતી. એણે પાંચ પોલીસને બોલાવી ટુકડા કર્યો : ‘સહુને ઘેર ફરી વળો. ઘરમાં જે ભરાઈ ગયા હોય તેમને બહાર ખેંચી કાઢો. આવતા ન હોય એમને ઘસડી લઈ આવો—મારીને પણ લઈ આવો.’”

ગામને હવે છેલ્લો પાઠ શીખવી દેવાનું એણે નક્કી કરી નાખ્યું હતું.

સવારના આઘાતમાંથી ગામ હજી ઊગર્યું નહોતું, ત્યાં આ નવી જાહેરાતે હાહાકાર મચાવ્યો. સોહનસિંહ આવું કરશે એમ કોઈએ માન્યું નહોતું.

વિકરાળ રાત્રી પશુ શિકાર માટે ઝડપ કરે તેમ સિપાહીઓ ગામલોક પર તૂટી પડ્યા. આખા ગામમાં એ ધૂમી વળ્યા. જ્યાં જ્યાં માણસ નજરે ચઢતો ત્યાં ત્યાંથી એને ખેંચી કાઢતા.

મારતા પીટતા પણ ખરા. કોઈ કોઈ ઠેકાણે માટલાં તોડી નાંખ્યાં. પાણીના ખેડાં ઊંધા વાળી નાંખ્યાં. અનાજ ભેગવી દીધું.

આજે પશુવૃત્તિ ઊછળી હતી. એને માર્ગ મળ્યો હતો. બહુ દિવસથી સિપાહીઓની શક્તિ સુપુષ્ટ અવસ્થામાં પડી હતી. એમણે ગામસોડનો બહિષ્કાર અનુભવ્યો હતો. એનું વૈર લેવા એમના હાથ ઝંખતા હતા.

આજે જે હાથમાં આવ્યું, એના પર ફરી વળ્યા. કશું એમાંથી બચ્યું નહિ. એક પ્રચંડ વંટોળ આવે ને સહુને તણખલા માફક ઊરાડી, હવામાં અદ્ધર કરે, ને નીચે પછાડે, એમ આજે ગામ પર આ વંટોળ ફરી વળ્યો હતો.

માત્ર બે ઘર બાકી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એક માસ્તરનું અને બીજું મુખીનું. સોહનસિંહે આ વિશે ખાસ સૂચનાઓ આપી હતી.

એમાં એનો હેતુ હતો. આમ ગામને રીખાતું જોવામાં ય એ બન્નેને એક પ્રકારનો ત્રાસ થવાનો હતો. નિરાધાર, અસહાય એવી આ બે વ્યક્તિઓને ચોપાસ બૂમાબૂમ કરતા માનવીઓ વચ્ચે દોડાદોડી કરતી જોવામાં ય, એક પ્રકારનો પાક બજાવાનો હતો? બચકર દાવાનળ વચ્ચે ધૂમતા—એમાંથી રસ્તો કાઢવા મથતા એકેક માનવીની શી દશા થાય ?

માસ્તર એ દિવસ અહીંથી તહીં ફરી વળ્યા. જે જે ઘરોમાં મારજૂડ થતી હતી, ત્યાં એ પહોંચી ગયા. પોલીસને વારવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની જાતને પણ વચ્ચે નાંખી. જાતજાતની દલીલો કરી જોઈ. પણ એ બધું પોલીસના ત્રાસને અટકાવવા અસમર્થ નીવડ્યું. આ બધું નિષ્ફળ જતું જોઈ, એ ન્યાં ન્યાં કોકોને વાગ્યું હતું, ત્યાં ત્યાં આશ્વાસન આપવા પડ્યો હતા. ઐરાંઓ રડતાં હતાં, છોકરાઓ કકળાણ કરતા હતા. જેમને વાગ્યું હતું, તેમને પાટા વીંટવાં કરવાનું

કામ થોડાક માણસને સુપ્રત કરી, દિલાસાના એ શબ્દો કહી માસ્તર સોહનસિંહ તરફ વળ્યા.

એમણે ત્યાં નહિ જવાનો નિયમ કર્યો હતો. પણ આજે ન્યારે જુલમની અવધી આવી ગઈ, ત્યારે માસ્તરથી ન રહેવાયું. માણસ આવો નિર્દય થઈ શકે એમ એમણે કહ્યું નહોતું. આમાં કાઈ કાયદો નહોતો. આમાં ભોક્ષનો વાંક નહોતો. જેણે કરપીણ કૃત્ય કર્યું હોય તેને પૂરતી શિક્ષા પણ અપાઈ હતી. પણ ગામ પર એક માનવીના ગુના માટે આવા અત્યાચાર ગુજરવામાં આવે એ કેવો ન્યાય હતો? નિયમભંગ કરીને પણ એ સોહનસિંહ પાસે ગયા.

સોહનસિંહ હજી ભાગોળના મેદાન પર જ હતો. ગામના જુવાનિયાઓ, ખજાની માફક ઠલવાઈને મેદાન પર પડ્યા હતા. એમને ગોળાકારમાં બેસાડવામાં આવ્યા હતા, ને ફરતો પોલીસ પહેરે હતો. એમના શરીર પર ઉઝરડા અને લોહીના ડાઘ દૂરથી ય કળી શકાતા હતા.

માસ્તર ધીરે પગલે આવ્યા. સોહનસિંહ જાણતો હોવા છતાં ય લાપરવાહ રહ્યો. માસ્તર તરફ દષ્ટિ પણ ફેંકી નહિ. આવા વર્તનનો બેદ માસ્તરથી છૂપો ન રહી શક્યો. એ સમજી ગયા કે અમલદાર બદલો લેવા માંગે જ છે.

એ આવીને ઊભા રહ્યા.

“મારે આપની સાથે વાત કરવી છે.”

માસ્તરના અવાજમાં રોપમિશ્રિત ઉદ્વેગ હતો. આજીજી નહોતી જ.

“કાણુ?” સોહનસિંહે પાછા ફરીને જોયું. એની આંખમાં વિજેતાનું રિમત હતું.

“માસ્તર, કેમ?”

“હું આપની સાથે વાત કરવા આવ્યો છું. આજના બનાવની બાબતમાં.” માસ્તરે મક્કમ સૂરે કહ્યું. એમણે અંતરમાં પ્રભુ પ્રત્યે પોતાને જે કહેવું હતું તે બોલવાની શક્તિ મળે એવી પ્રાર્થના કરી લીધી.

“અત્યારે તો વખત નથી. માસ્તર, રાત્રે ચોરે આવો અગર સવારે આવો. હજી તો મારે આ બધાનો નિકાલ કરવાનો છે.” કામ દેતો હોય એમ સોહનસિંહ બોલ્યો. આવા ચાબખા લગાવવાનો લાગ એ ચૂકવા માંગતો નહોતો.

માસ્તર પાછા વળ્યા. સોહનસિંહ સાથે આગળ વાત કરવામાં કશો અર્થ ન હતો.

છતાં એ રાત્રે ચોરે ગયા. જતાં પહેલાં મુખીએ એમને પૂછ્યું : “માસ્તર ! નકામી માથાઝીક આ અમલદાર સાથે કરો છો ! આપણે માથું વાઢી આપીએ તો એ માને, ને એવી શરત તમે કબૂલવાના છો ? ”

“હું તો એનામાં રહેલ સફતે ઓળખવા માગું છું. એને પૂછવા માગું છું, કે આ બધું કયા નિયમને આધારે તમે કરો છો. માણસાઈનો તો કોઈ નિયમ તો હશે ને ? ”

“સરકારને તો હું બરોબર ઓળખું છું. માણસાઈ હોત તો સરકારે ક્યારના ય ઊચાળા બર્યા હોત. લોક પર રાજ્ય કરવું, અને માણસાઈ રાખવી એ તો લાકડા અને ચાગ જેવો સંબંધ છે. સરકારને એ પાલવે જ નહિ.”

“આખરે તો ભગવાનને ઓળખવાનો રહે છે. એની આગળ જવાબ આપવા પડશે. એનાથી એ લોક નહિ ડરતા હોય ? ”

“એ ડર તો ત્યાં ઘગલેંડમાં મૂકીને આ લોકો આવ્યા છે.”

માસ્તરને નાથી તરફથી ઠીક ઠીક પ્રેતસાહન મળ્યું. “તમે જીવ જ માસ્તર કાકા ! ગામલોક નહિતર તમને એકેને વીંખી નાંખશે. તમે એમના આગેવાન છો. એમને બચાવી ન શકો તો આવા અત્યાચાર માટે અમલદારનો બિધડો તો લઈ શકો. ગામલોક કહે છે કે, માસ્તર ધારે તો સોહનસિંહને મનાવી શકે. એ જાતે જો કહે તો સોહનસિંહ આ બધું છોડી દે. માસ્તર કાકા ત્યાં જતા નથી માટે જ અમલદારે આવું કર્યું.”

“ તમારી વાત સાચી છે, નાથી ! હું ત્યાં જઈશ જ. મને દોષ દેવા પણ એણે આવું પગલું ભર્યું હોય. મારા જવાથી મામલોકનું કલ્યાણ થતું હોય તો મને જવામાં શો વાંધો હોય ! ”

“ કાકા ! કુરુક્ષેત્રમાં ય વાત તો આવે છે તો ! ” પશીએ માસ્તરની ટેક સંભારી આપી.

“ શું છે ? ”

“ અર્જુન મૂર્છાવશ થયો, ત્યારે ભગવાને હાથમાં સુદર્શન ક્યાં નહોતું ધર્યું ? ”

“ તારી વાત સાચી છે ખરી. ગમે એવો નિયમ કયો હોય, તો પણ અમુક અપવાદમાં એને બાજુએ મૂકવો પણ પડે. માત્ર આપણું અંતઃજ્ઞસાચું હોવું જોઈએ. ”

ચોરે આવીને પણ માસ્તરને પંદર મિનિટ બહાર બિમા રહેવું પડ્યું. પહેલાં તો એ આવવાના છે એવું જો સોહનસિંહે સાંભળ્યું હોય તો સામો લેવા આવતો. પણ હવે તો અપમાન કરવાની એક પણ તક એ મૂકવા માંગતો નહોતો.

અંદર માસ્તરને બોલાવવામાં આવ્યા ત્યારે એક ખુરશી પર સોહનસિંહ બેઠો હતો. બેસવા માટે બીજી જગ્યા નહોતી.

માસ્તર અપમાનનો આ ઘૂંટડો ગળી ગયા. એ પોતાનું ધ્યાન નક્કી કરેલા કામ પરથી ઉઠાવવા માંગતા નહોતા.

“ કેમ માસ્તર ! ” સોહનસિંહે માસ્તરને અંદર આવેલા જોઈ પૂછ્યું. અવાજમાં હજી ય થોડોક ધમક હતો.

“ આપની સાથે વાત કરવા આવ્યો હતો. ”

“ જરૂર, બોલો, શું કામ છે ? ”

“ આપ આજે ઇન્સાનિયત ચૂક્યા છો. આવું બેકાયદે વર્તન કરો એ યોગ્ય છે ? ”

“ તમે પેલી સ્ત્રીના ઘરને બાળી મૂક્યાની વાત કરો છો ને ? ”

“ એ તો તમે ગુસ્સામાં આવી ક્યું” હશે, એમ માની લઉં છું. તમારા એક માણસનું ખૂન થયું, એનો બદલો લેવા ક્યું” હશે. પણ સાંજે આમના નિર્દોષ માણસો પર અત્યાચાર ગુજાર્યો, એ જ્ઞાને માટે? એક માણસના દોષ માટે એને શિક્ષા કરો. પણ ગામ પર આવો જુલમ ગુજરો એ યોગ્ય છે? અંગ્રેજ લોકો તો ન્યાયની વાતો કરે છે. અપરાધી હોય તેને અદાલતમાં લઈ જવ, શિક્ષા કરાવો; પણ બેગુના માણસોને આવી બારે શિક્ષા એ ક્યાંનો ન્યાય! હું તો તમને...”

માસ્તરને બોલતા અટકાવીને વચ્ચે જ સોહનસિંહ બોલ્યો, “ ગામે કાંઈ ગુનો કર્યો જ નથી માસ્તર? ગામ પુરું સાવ નિર્દોષ છે? ગામે સરકાર સામે લડત માંડી છે એ વાત સાચી? અને એ નાનો સૂનો ગુનો છે? આજે જે ક્યું” એ તો મારે ધણી વખત પહેલાં કરવું જોઈતું હતું. પણ મને એમ હતું કે ગામને જ્ઞાન આવશે, સમજશે. હું ઉદાર થઈશ તો ગામ પણ ઉદાર થશે. કાંઈ નહિ તો મને અને મારા માણસોને હેરાન નહિ કરે, એને બદલે શું થયું? હું દીલો પડ્યો તેમ તેમ તમે મક્કમ બન્યા. મારા માણસોને પંજવવા માંડ્યા, મારવા માંડ્યા, બાધા બેરાકીનો સામાન લૂંટી લેવા માંડ્યો, પાદર ગાડી ન આવી શકે એ માટે રસ્તાઓ બોદી નાંખ્યા; ગામમાંથી એક ચીજ ન મળી શકે એવો આકરો બંદોબસ્ત કર્યો. હું લોકોને મારતો નહોતો, પીટતો નહોતો, ગુનેગાર માણસોને માત્ર સજા જ કરાવતો.” સોહનસિંહનો અવાજ ધીરે ધીરે ઊંચો ચઢવા માંડ્યો. “તમે બધા અહિંસાવાળા ને હું હિંસાવાળો. હિંસા તમે કરવા માંડી, કારણ કે હું અહિંસક હતો. મારે તમને કનડવા નહોતા માટે તમે મારા પર સવાર થઈ ગયા. માંધીજી પણ જો ન્યાય તોળવા બેસે તો કહેશે કે ગામલોકોએ હિંસા વધારે કરી છે. મેં કાંઈ જ ક્યું” નથી.”

સોહનસિંહ માત્ર અમલદાર જ નહોતો. એની વાફીયાટા પર માસ્તર મુઝ થયા. સોહનસિંહે આખાદ ધા કરવા માંડ્યા હતા.

“તમારી વાત થોડે ઘણે અંશે જરૂર સાચી છે. લોકોએ ઉશ્કેરાઈ જઈ હિંસા કરી છે. તમને મુશીબતો પડી છે. પણ દુસ્મન-પ્રદેશમાં તમારું લશ્કર જાય તો આવી મુશીબતો ન નડે? ને છતાં ત્યાંની સ્થાનિક પ્રજાને તમે નથી રંજડતા. રાજ્યનો ગમે તે વાંક હોય તો પણ એ પ્રજા એને માટે ગુનેગાર નથી ગણાતી. અહીં તો આખી પ્રજાને તમે તોપને ગોળે ઉરાડવા માંડી.” માસ્તર પાસે દલીલો હતી જ.

“દુસ્મનદેશની વાતો શું કરવા કરો છો, માસ્તર? ત્યાં જ જો લશ્કરને પ્રજા ન માનતી હોય તો આખા ગામનાં ગામ તારાજ થાય છે, ને લશ્કરને પ્રજા પાસે ગમે તે લેવાનો અધિકાર પણ આપોઆપ મળી જાય છે. અહીં તો તમે આપવાની ના પાડી ત્યારે લૂંટી લેવાને બદલે બહારથી મંગાવવાનો નિયમ મેં રાખ્યો. ઉપરી અમલદારો મને આવા લાગણીવેડા માટે ઠપકો આપતા તો પણ એમાં હું ડગ્યો નહિ. આખરે જ્યારે વાતાવરણ એવું ને એવું જ રહ્યું, ત્યારે નિરુપાયે મારે આ રસ્તો લેવો પડ્યો છે.”

આગળ દલીલો કરવાનો અર્થ માસ્તરને ન લાગ્યો.

“તમને તમારી નીતિ બદલવાનું કહેનાર હું કોણ? તમારી પાસે અમારે આશા પણ ન રાખવી જોઈએ. પણ તમે આવ્યા ત્યારે જે રીતે વાત કરતા હતા એ પરથી તમારી સંજ્ઞાનતાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો. એમ થયું કે દરેક માનવીનો આત્મા અકલુષિત હોય છે. એના પરથી પડળ બિતરે એટલે એ સદ્ કરવા તરફ પ્રેરાય જ. અમારા શાસ્ત્રમાં તો એમ લખ્યું છે કે અજમીલે મરતી વેળા રામનામ ઉચ્ચાર્યું તો એનું જીવન પાર પડી ગયું. માનવીમાં એવી અંતર્ગત શક્તિ રહેલી જ છે.”

સોહનસિંહ જવાબમાં માત્ર હસ્યો જ. આવા ધર્મશાસ્ત્રની જાળમાં એને ક્યાં પડવું હતું! થોડીવાર રહીને એ બેઠ્યો. “આપણે માણસના અંતરમાં શું છે ને શું નહિ, એ ક્યાં પારખવા બેઠા છીએ? અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ જોઈએ છીએ. એનો નિકાલ કરવાનો હોય છે. ખીજ બધી બાંજગડમાં પડીએ તો નોકરી ન થાય. તમારી સલાહ માનું તો મારે હિમાલય જવું પડે.”

આ ચાલાક માણસ ક્યાંય હાથ મૂકવા દે તેવો નહોતો, એની માસ્તરને ખાત્રી થઈ ચૂકી. એમણે જવા માટે મોં ફેરવ્યું.

“તમે આવ્યા છો ત્યારે મારી વાત સાંભળતા જવ.”

“ખુશીથી.” માસ્તર પોતાના સ્થાન પર આવી પાછા બેઠા રહ્યા.

“મારી હજી સલાહ છે કે આ તોફાન ધાંધલમાંથી પગ પાછા વાળો, ને પહેલાંની શાંતિ ભોગવો. દેશભરમાં બધે જ દિલચાલ શમી ગઈ છે. તમારું ગામ ઝઝૂમશે તો ય એનો અર્થ સરવાનો નથી. ઐકલા તમારા પ્રતિકારથી સરકાર નમવાની નથી. નકામી આવી બાથ શું કરવા ભરે છે?”

“એનો જવાબ હું કેવી રીતે આપી શકું?” માસ્તરના દિલમાં આનો જવાબ આપતાં કચવાટ થતો હતો. એમને પોતાને ય પ્રતિકારની નિષ્ફળતા લાગતી હતી.

સોહનસિંહ વાત અધૂરી છોડવા માંગતો નહોતો. એણે આગળ ચલાવ્યું : “ગામ તમારી સલાહ મુજબ ચાલે છે, એ હું જાણું છું. તમને હું ધારતો હોત તો ક્યારેનો ય પકડી ને બંધ કરી દેત.”

“કેમ ન પકડયો? હું તો ગામની બહાર જતો ય નથી.”

“તમારે સાચું કારણ જાણવું છે?”

“હા.”

“ મને એમ હતું કે એક દિવસ તમને હું મનાવી શકીશ. મામને ઓઠામાં ઓછી મુશીબતોમાં નાંખી, આ અહિંકાર પાછો ખેંચાવી લઈશ. તમારા વચ્ચે એ શક્ય નહિ બને, એ હું પહેલેથી જ પહેલી મુલાકાતના દિવસે આપણે મળ્યા ત્યારથી જ, સમજી ગયો હતો. માટે તમને બહાર રાખ્યા. હવે ત્યારે લડતનું નામનિશાન રહ્યું નથી ત્યારે તમને એ કહેતાં જરાયે વસવસો ન રહેવો જોઈએ. તમે હા પાડો ને કાલથી મારે અહીં કશું ન કરવું, ને થોડા દિવસમાં ટુકડી જીઠાવી ચાલ્યા જવું.”

માસ્તર મૂંગા રહ્યા.

“ જોશો છે કબૂલ ? ” સોહનસિંહે માસ્તરને માપતી વેધક નજરે જોયું.

“ મને માફ કરો. તમારી આ દરખાસ્તનો જવાબ આપવા જેટલું સામર્થ્ય મારામાં નથી. લડત પાછી ખેંચવી કે ન ખેંચવી એ મારા હાથની વાત નથી. હું એવી સલાહ આપવા માટે અધિકારી પણ નથી. ” માસ્તરે ભૂમિ તરફ નજર કરી, પગ વડે જમીન ખોતરતાં કહ્યું.

“ તો આમને આમ સહન કર્યે જ જશે ? ”

“ પ્રભુની ઇચ્છા હશે એવું થશે ! ”

“ તો આનો અંત કોણ લાવી શકે ? એવી કોઈ સમજદાર વ્યક્તિ જ નથી, જે આનો અંત આણી શકે ? જે તમારા પર પ્રભાવ પાડી, આ તોફાનમાંથી ગામલોકને બચાવે ? ”

માસ્તર ટટાર થયા. મહાભારતની કથા એમની મદદમાં આવી.

“ તમને મહાભારતની કથા ખબર છે ? ”

“ કેમ ? એને શું સંબંધ છે ? ” સોહનસિંહ જરા ચકિત થયો.

“ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પહેલાં કૃષ્ણભગવાન વિષ્ટિ કરવા ગયા હતા, ને પાંડવોને પાંચ ગામ આપવાની જ માંગણી કરી હતી. એ સલાહ

ઝૈરવોએ અવગણી ને કુરુક્ષેત્રનાં મંડાણ થયાં. એ પછે એક યા
પ્રીત્ત પક્ષનો અંત આવ્યા વગર લડાઈ ખતમ થાય જ નહિ.”

“એટલે તમે એમ કહો છો કે સરકાર કે પ્રજા એમાંથી
એકનો અંત આવ્યે જ આનો નિકાલ થાય.”

“હા જી! તમે માંધીજનો હાથ ધૂતકાર્યો, ને લડતનાં મંડાણ
થયા. જેનો વિજય થાય એનો ખરો.”

“તમારે અહીં કુરુક્ષેત્ર રચાવવું છે, એમ ને? બલે!”
સોહનસિંહ પુરથી પરથી ઊભો થયો. આ મોતને ખાળવું મુશ્કેલ હતું.

ઊભા થતાં થતાં માસ્તર સામું જોયા વગર જ બોલ્યો : “તમારે
માનવું ન માનવું એ તમારા હાથની વાત છે. મેં તમને છેલ્લી વાત
કહી દીધી. હવે હું સખૂરી રાખવાનો નથી. તમે કહ્યું તેમ કાં તો
અમે તારાજ થઈએ, અથવા તો તમે તારાજ થાવ. આખરે એમાં
વેઢવાનું તમારે જ આવવાનું છે. ગામબોકને કહેજો કે આ
યાદવાસ્થળીમાં, તમારા જેવા માણસોએ હાથે કરીને વહોરેલા આ
ખૂનખાર જંગમાં-હોમાઈ જવા બધા તૈયાર રહે.”

માસ્તર છેલ્લા શબ્દો સાંભળવા જીંબરા આગળ થંબ્યા ને
ચાલી ગયા.

સોહનસિંહ વિચારના વમળમાં પડ્યો. એક પછી એક વિચાર
એના મગજમાંથી ઝડપભેર પસાર થતા હતા. એણે યોજનાઓની
કડીઓ પરોવવા માંડી. એ હવે ગામબોકની ઉદ્ધતાર્થ સાંખવા માંગતો
નહોતો. લક્ષ્મરના કુશળ સેનાપતિની અદાથી, એ ઝડપભેર દુશ્મન
પર હલ્લો લઈ જઈ એને તારાજ કરવા માંગતો હતો. એણે
કિસનસિંહને ખૂબ મારી : ‘કિસનસિંહ! અહીં આવ તો!’
કિસનસિંહ દોડતો દોડતો અંદર આવ્યો. એના હાથમાં બેયાર
કાગળિયાં હતા.

“કેમ સાહેબ!” આટલી મોટી રાત્રે એકાએક બોલાવેલો
જોઈ કિસનસિંહને આશ્ચર્ય થયું.

“વહેલી સવારે પાંચ માણસોને લઈ માસ્તર તથા મુખીને પકડી લઈ આવો.”

આવું અણુધાતું પગલું કિસનસિંહની સમજમાં ન આવ્યું.
“માસ્તર તો સાહેબ, હમણાં જ અહીંથી ગયા.”

“એ મને ખબર છે. આપણે અહીંની લડાઈ તુરત જ પતાવી દેવી છે. તમે બધા કંટાળ્યા છો ને?”

“હા જી.” એક હાસ્ય કિસનસિંહના મોં પર સ્ફૂર્યું.

“આપણે આઠ દિવસમાં આ ગામ છોડી ચાલ્યા જવું છે.”

કિસનસિંહ પોતાના સૂબેદાર પર ખુશ થઈ ગયો, ને આ આનંદના સમાચાર આપવા અંદર દોડી ગયો.

પ્રકરણ નવમું ∴ ∴ છેલ્લું પાનું

સવારના ઓટલે દાતણ કરવા ગામલોકો ખેસવાની તૈયારી કરતા હતા; ત્યાં ખબર આવ્યા, ‘ સવારે માસ્તર તથા મુખીને સરકારે ઝીરફતાર કર્યા છે.’ આવી કાંઈકે ખબર સાંભળવા લોકો તૈયાર જ હતા. છેલ્લા બે દિવસના બનાવો આવી આગાહી કરતા જ હતા.

સહુ ઝટપટ દાતણપાણીથી પરવારી ગયા, ને મુખીના ઘર તરફ વળ્યા. ગામનાં નાના નાના છોકરાઓને ખબર પડતાં જ એક નાનું સરઘસ ‘ ધન્કીલાખ ઝીન્દાબાદ ’ના પોકારો મળવતું કાઢ્યું, પણ પોલીસે તુરત જ એને વિખેરી નાંખ્યું. બેચાર જણને ઇળ પણ થઈ.

મુખીના ઘેર ધમાલ હતી. ગામના આગેવાનોમાંથી મોટા ભાગના લોકો ત્યાં આવ્યા હતા—એક મગનલાલ સિવાય.

“ પેલો મગનિયો આવ્યો નથી લાગતો.” કોકે ટીકા કરી.

“ ન આવ્યો તો સારું થયું! એણે જ આ લોકોને પકડાવ્યા હશે.”

“ એને મુખી થવું છે. એમને એમ કાંઈ થવાશે ખરું? ”

“ મૂઝો કાળમુખો!” અંદરથી પશી રખારણનો અવાજ માળ્યો.

“ એનું માથું જ ટીચી નાંખવું જોઈએ,”

હવે શું કરવું એ સવાલ હતો. આજ સુધી માસ્તર જે સલાહ આપતા તે શિરોધાર્ય લેખી સહુ સ્વીકારતા, ને અમલ કરતા. છેલ્લા એ દિવસ બાદ કરતાં ગામ બરોબર ટકી રહ્યું હતું, ને દુશ્મનને હંફાવ્યો પણ હતો. એ બધા માસ્તર કહે એ પ્રમાણે કરવા ટેવોઈ ગયા હતા. પણ હવે પછીનો સવાલ મૂંઝવતો હતો.

જુવાનિયાટોળામાંથી કોકે ચિનગારી વહેતી મૂકી : “ આપણે આનો બદલો લેવો જોઈએ.”

“ શા બદલો ? ”

“ ચોરે જમને મૂકીએ પૂજો ! ”

“ માસ્તર, મુખી સહિત સહુને સળગાવી દઈએ, એમ ને ! ”
પ્રોઢોમાંથી કોકે દલીલની અસંગતતા બરોબર બતાવી દીધી. પેલા જુવાને માથું ખંજવાળ્યું.

“ ગામલોક ટોળે મળીને જમએ ચોરા પર. ગામના કટકનો દસબાર માણસો સાથે સામનો કરીએ, ને મુખી માસ્તરને છોડાવી લાવીએ.”

“ દક્ષિણમાં આવું જ બન્યું હતું. આગેવાનોને સરકાર પકડી ગઈ હતી. ગામલોકે જમને હલ્લો કર્યો, ને છોડાવી લાવ્યા.”

“ પણ એમની પાસે બંદૂકો છે. ન્યારે આપણી પાસે...”

“ થોડાક ખપી જશે, પણ એમને તો પૂરા કરશું ને ! ”

“ પછી શું ? ”

“ આગે આગે ગોરખ જાગે ! ”

“ એમ જાણીબૂઝીને આગમાં પગ મૂકવા કોઈ તૈયાર ન થાય. આ લોકને પૂરા કરશો તો વધારે પોલીસ આવશે. તે પછી ગામનું શું થશે ? આવી અવ્યવહારુ વાતો કરવી નકામી છે.”

“ તો વ્યવહારુ રસ્તો સૂચવો ! ”

ચર્ચાનો સૂર બદલાયો. આકળો, ઉતાવળો રસ્તો બહુ રુચિકર આવતો નહોતો. “ મને તો એક રસ્તો સૂઝે છે.” ગામના એક વૃદ્ધે સૂચવ્યું.

“ શું ? ”

“ આપણે અમલદાર પાસે જઈએ, ને આ લોકને છોડવવા વિનંતિ કરીએ.”

જુવાનિયાઓથી ઠોક ઠોક હસતાં બોલ્યું, “ માથે સપડી મૂકી, મોંમાં તરણું ઝાલી...”

“ નાના મોંએ મોટી વાત ન કરીએ, બાઈ ! હું તો તોડ સૂચું છું.”

“ એમ કંઈ એ અમલદાર બધાને છોડશે ? એ તો કહેશે કે આ લડત માંડી છે તે બંધ કરો. સરકારી વેરો ભરી દો. આવું વચન આપશો તો છોડશે કદાચ.”

“ તારી વાત તો સાચી છે.”

“ પણ એમાં બોલું શું છે ? ” બીજા એક વૃદ્ધ બોલ્યા. “ બીજે બધે શાંત પડી ગયું છે. આપણે બેચીશું તો ય કાંઈ સ્વરાજ આવવાનું નથી. જીવતા હૃદયું તો ફરી ક્યાં નથી થતું ? એકવાર લક્યા ને હાર્યો, બીજી વાર પણ એમ થયું; ફરી લડીશું.”

“ ‘કરે’જે યા મરે’ગે’નું શું ? ” ઠોક પાછળથી બોલ્યું.

“ જેને મરવું હોય તે મરે ! રસ્તો ખુલ્લો છે, બાપલા ! બાકી આખા ગામને મારવામાં કાંઈ શરાતન કે ડહાપણ નથી જ.”

“ હવે વધુ વખત કાઢવામાં સાર નથી. ત્યારે કરો નકકી કાંઈ.”

“ બધાનો મત જાણો તો ખરા.”

એક પછી એક ભેગા થયેલા માણસોને પૂછવાની શરૂઆત થઈ. પણ જાત જાતના અભિપ્રાય આવ્યા. કોઈ બાબત પર એકમતી જણાઈ નહિ.

પણ આ એકમતી એક નવા અણુધાર્યો બનાવે આણી દીધી.

બધા બેઠા હતા ત્યાં મંમલસિંહ એક રુક્ષ સાથે આવી પહોંચ્યો. મંમલસિંહ ને આવેલો જોઈ બધા હેરત પામી ગયા.

“તમારે બધાને માટે સાહેબે આ ચિઠ્ઠી મોકલી છે, ને આનો જવાબ બપોર સુધીમાં માંગ્યો છે,” એ રુક્ષે મૂકી ચાલ્યો ગયો. બીજી વાત કરવા ઊભો પણ ન રહ્યો.

કામળ ખોલીને એક જણાએ વાંચ્યો. એમાં લખ્યું હતું, “તમારા આગેવાનોને કેમ છોડાવવા તેની ચર્ચા કરવા તમે બધા બેગા થયા છો. એમને છોડાવવા હોય, જિંદગી સુધી કેદખાનામાં સંપડતા રહેવા દેવા ન હોય, તો બપોર સુધીમાં તમારા આગેવાનોને થોડો વેરો લઈ મોકલવા, બહિષ્કાર પાછો ખેંચી લેવાની કબૂલાત આપવી; તોફાન-ધાંધલ બંધ કરવા; સિપાઈઓને ખાવા માટે બંદોબસ્ત કરવા. બપોર સુધીમાં જો જવાબ નહિ આવે તો આ આગેવાનોને અહીંથી વિદાય કરવામાં આવશે, ને ગામને લશ્કરી વિસ્તારમાં ગણી આગ મૂકવામાં આવશે.”

બોમ્બ પડ્યો હોય એવી અસર આ સભા પર થઈ. છેલ્લી ક્ષીટીનો ભાવ સ્પષ્ટ હતો. માસ્તર મુખીના છુટકારા કરતાં આ વાત વિશેષ મહત્ત્વની હતી. ઘડીબર તો એ છુટકારાની વાત બુલાર્થ ગઈ, ને ગામની તારાજી પર સહુનું ધ્યાન ચોંટ્યું. ગામને આ આફતમાંથી ઉગારવાનો રસ્તો એક જ હતો : ગામની લડતને ભાંગી નાંખવી.

“આપણી આગળ હવે એ જ રસ્તા રહ્યા છે : અહીં છાનામાના બેસી રહેવું, આગેવાનોને જેલના સજિયા પાછળ બંધ થવા દેવા ને ગામને પૂજો મુકવા દેવો, બંધી મિલકતનો નાશ કરાવવો, અગર ત્યાં જઈ અમે આ લડત બંધ કરી છે, એટલું કહેવું; અને આ બધા વિનાશમાંથી ઊગરી જવું.”

આ વાત સાચી હતી, ને બીજા રસ્તાનો વિરોધ કરવા કોઈ તૈયાર નહોતું.

ગામના આગેવાનોએ અંદર અંદર મસલત કરી એક કમિટી નીમી દીધી. કોકે મનનલાલનું નામ સૂચવ્યું.

“ આવે વખતે એ ખરો કામમાં આવશે, પોલીસ સાથે એને સારાસારી છે. એને ભેજો લઈ લ્યો.”

“ હા મૂકો, નમવા બેઠા છીએ તો નાકલીટી જ તાણી નાંખીએ ! ”

નામો નક્કી થયાં ને બપોરે જવાનું કરતું હતું; ત્યાં વળી કોકે સૂચવ્યું: “ હવે બપોર પર શું કરવા જવ છો ? અત્યારે જ કરો કંકુના ! આવા ધર્મકામમાં ઢીલ શું કરવા કરવી ? જઈ આવો, અત્યારે ને અત્યારે કામ પૂરું કરી નાંખો.”

“ એમ જ કરીએ. ચાલો અત્યારે જ. ”

બોકો જિભા ચતા હતા, ત્યાં તો અંદરથી મંછા આવી. એણે ધૂમટો કાઢેલો હતો. આ બધી વાતો સાંભળી એને ગુસ્સો આવ્યો હતો.

“ જરા જિભા રહેજો.” મંછા બહાર આવતાં જ બોલી. એના અવાજમાં સખ્તાઈ હતી.

“ કેમ વહુ ? ” મહાજન થંભ્યું.

“ મારા ધણીને છોડવવા આમ ન કરતા. અમારા કુળની આબરુ પર બટ્ટો ન લમાડો. અમે તારાજ થઈ જઈએ તો બહે. પણ અમારે નામ બોળવું નથી. બહે એ જેલમાં સપડી જાય. પણ અમારે માશી નથી માંખવી. ”

મંછાનો વાણીપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો. એના અવાજમાં સખ્તાઈ હતી. મહાજન ત્યાં અટકી ગયું. “ ને માસ્તરકાકા શું કહેશે તે ખબર છે ? એને બહાર આવીને કૂવો પૂરવો પડશે. આખા ગામને માથે ઘસાડતાનું પાપ લાગશે, આમ એ ગામ સળગાવી દેશે. પણ તમે બધા જીવતા રહેશો તો કોક દિવસ એને વસાવી શકશો. આખરુ રહી હશે તો જીવન રહેશે. પણ માસ્તરને ગુમાવી તમારા આત્મા

ત્રેતલોકમાં ભમશે ને કદી શાંતિ નહિ પામે. તમારા આગેવાન ખાતર પણ તમારે આ કરવું ન જોઈએ.”

“પણ બહુ નુકશાન થશે એનું શું !” કોઈકે થોથવાતા અવાજે કહ્યું.

“શાનું નુકશાન થશે ? ગામનું કે નામનું ? તમારામાં હિંમત ન હોય તો ઘરમાં બેસી રહો, ગામ છોડી ચાલ્યા જવ. પણ નામ શું કરવા વેચો છો ? પેલા શહેરના છોકરાઓ આવી શું કહેતા હતા તે ખબર છે ? પેલા રમણ આવીને કહેતા હતા કે આ ગામે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નામના કરી છે. લોકો અંતરથી એની પૂજા કરે છે. આ બધું આવી મામૂલી સંપત્તિ, ધરખાર, ઓરડાં ને નાનકડી પૂંજ માટે ગુમાવવા તૈયાર છો ? તમારાથી કાંઈ ન થતું હોય તો અમને કહો, અમે ગામની આગેવાની લઈએ. તમે બધા ઘરમાં બેસી રહો.” મંછા કંપતી હતી. એ પહેલાં આટલું બધું બહારના માણસો આગળ કદી બોલી નહોતી. એના ધૂંધવાતા અંતરની જાળા આજે જોરથી ભબૂકી ઊડી હતી.

પશી એની વધારે આવી : “બા કહે છે એ ખરોખર છે. તમારા બધાથી કાંઈ દહાડો ન વળવાનો હોય તો બાજુએ ખસી જવ. પણ ગામના જિજ્ઞા નામ પર કૂચડો ન ફેરવતા.”

મહાજન વળી પાછું વિચાર કરવા બેઠું. વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું. કોઈ સલાહ કરવા જવા તૈયાર નહોતું. ત્યાં તો ફરી મંછાનો અવાજ આવ્યો :

“તમારે જે કરવું હોય તે કરજો. પણ જે નમીને મારા ધણીને છોડાવવા જશો, તો હું અહીં જીભ કચરીને મરી જઈશ. મારાથી આ શરમનો ઘૂંટડો નહિ ગળી શકાય.” એ અંદર ચાલી ગઈ. પણ મહાજનનો મત નક્કી થઈ ગયો. સોહનસિંહ પાસે જવાની વાત પડતી મુકાઈ.

પણ ખતરનાક બનાવની વાત તો હજી બિભી હતી. નિર્ણય થયો કે બપોર પહેલાં ગાડાં બરોને ગામમાંથી બિચાળા બરવા ને ગામને ઈશ્વરને સોંપી દેવું.

વાળુટાણે તો ગાડાં અંધારાં. ગામની નિર્મળ ધરતી પર મોતને છૂટું મૂકી દઈ સહુ નીકળ્યા. આકાશમાં વાદળોની કતાર જમી હતી, ને ગામલોકના અંતરમાં પણ એવો અંધકાર જમ્યો હતો. કોકવાર અંધકાર વીખરાશે, વાદળ વરસશે, ફરી પાછા આ ધરતી પર પગ મૂકવાનું થશે !

ગામનો ભાગોળે આવેલી દેરીએ સહુ થંભ્યા, ને વારાફરતી તમામ લોકો માતાને પગે લાગી આવ્યા.

‘મા ! તારે ખોળે અમે આ ધરખાર, ગામ ને જમીન મૂક્યાં છે. તારી કૃપાએ અમે સદાય જીવતાં રહ્યાં છીએ ને ગામ રક્ષાયું છે. તો અમે ન હોઈએ તો યે આ ગામને બચાવજે. અમે નહિ તો અમારાં છોકરાં પણ અહીં આવશે, ને તારી પૂજા કરી ધન્યતા અનુભવશે. ’

નાળિયેર વધેરી આંખમાં આંસુ સાથે સહુએ ગામ છોડ્યું. ફૂતરાં પણ ગામલોક સાથે ચાલી નીકળ્યાં હતાં.

ચોરે બેઠાં બેઠાં સોહનસિંહે ગામલોકની હિજરતના સમાચાર સાંભળ્યા. ગામલોક નમવાને બદલે આવું પગલું ભરશે એમ એણે માન્યું નહોતું. તેમાં ય આખું ગામ આવું ગંભીર પગલું ભરશે, વર્ષોથી જ્યાં રહેતા આવ્યા હતા, એ વતનની ભૂમિનો ત્યાગ કરવા સુધી જશે, એ માનવું કઠણ હતું. એણે ખારડોલોની હિજરતની વાત સાંભળી હતી. એની આંખ આગળ ગૂજરાતની વીરતા મૂર્તિમંત ખડી થઈ. આ એક ગામ જેવાં હજાર ગામ હિંદ બરમાં હોય તો બ્રિટિશ સરકાર ટકી રહે ખરી ?

ગામની સૂતી ધરતી પર ખંડિયેરા જેવાં સૂતાં મકાનો બિંધા હતાં. એમાંથી કોક સાદ, મૂંગો મૂંગો પણ, લોકને પ્રકાશ આપતો હતો.

માયથી છૂટું પડેલું વાછરડું માને શોધવા જૂઓ મારે ને આમતેમ અક્ષળવિક્ષળ આંખોએ નજર ફેરવ્યા કરે, એવું ગામ જોતાં લાગતું હતું. ધરતીનેય લાગણીઓ તો હોય છે. નહિતર એ કૃષ્ણાં છોડને સારુ પોતાના સ્તનમાં દૂધઅમી શું કરવા સિંચી રાખત ? એને કોણ કહેવા ગયું હતું કે મેઘનાં વારિ તારે સંધરવાનાં છે ?

સોહનસિંહની નજર ગામ, ગામનું બાગોળ, ગામનું મંદિર, તળાવ એ બધાને વિંધતીવિંધતી નદીનાળાં, જંગલ વટાવતી દૂર જમને થંભી હતી.

એ ય એક ગામ હતું. ત્યાંય આંખાની ઘટા હતી, બાગોળ હતી, મંદિર હતું, ત્યાંય માનવીઓ વસતા હતા. ત્યાંય ધરતીના પ્રેમનો સજળ જાદુ લોક પર હતો. ત્યાંના એક માનવીએ, —એની માતાએ જ, કહ્યું હતું, ‘ખેટા ! આપણા ગામ જેવું દુનિયામાં બીજું એકે ગામ નથી, આખી દુનિયા આપણને છોડે પણ આ ગામ આપણને સંધરશે. વતન અને માતા એનો સ્નેહ અદ્વિત્ય હોય છે, ખેટા ! એને કોઈ દિવસ તરછોડીશ નહિ.’

સૂનું ગામ એની ઉર-કહાણી કહેતું હતું, અહીં લોક ટોળે મળી કથાવાર્તા સાંભળતા, અહીં લોક ઊમટીને પોતાના આનંદ-શોકની વાતો એકબીજાને કહેતા, અહીં લગ્ન લેવાતાં ને પણ ચિતા ખડકાતી; અહીં ગાય-બળદને ચાર નીરાતી; પણે, પનીહારીઓ માથે ખેઠાં મૂકી પાણી ભરતી; અહીં વાણિયાની દુકાને પૈસા બે પૈસાનો માલ લેવા લોકો આંટો ખાતા; પણે, વણકરવાસમાં હાથશાળોનો ખટક ખટક અવાજ આવતો; અહીં લુહારની ધમણ ચાલતી; પણે, છોકરાઓ ગેડીદડાની રમત ખેલતા.

પેલા ગામની ઉર-કહાણી આવી જ નહોતી શું ?

ગામનો મૂંગો સાદ એને બોલાવતો હતો. એની પાસે જવાબ માંગતો હતો.

માતાના ખૂનનું પાતક કેટલું ? વતનના ખૂનનું પાપ !

ગામ છોડી ગાડાંની કતાર ચાલી જતી હતી તેમ સોહનસિંહના ઉરમાં બચ્ચાની કતાર દોડતી હતી. એણે કેવો મોટો દ્રોહ કર્યો હતો !

એણે આંખો મિચી દીધી. બહાર નીકળવા મથતાં આંસુ ત્યાં જ દબાઈ રહ્યાં. એ જઈને પથારીમાં પડ્યો. એનું મગજ ધૂમતું હતું.

ગામ ખાલી થઈ ગયું. એક ખૂણેથી આગ શરૂ થઈ. સોહનસિંહની સૂચના પ્રમાણે બરોબર કાર્યારંભ થયો. તુરત જ સહસ્રમુખી અગ્નિને વાચા ફૂટી ને મકાનો તૂટવા માંડ્યાં. આકાશ જ્વાળાઓથી અંકિત થઈ લાલ બનવા માંડ્યું.

“સાહેબ ! ગામ સળગાવી મૂક્યું છે. હવે શો લુકમ છે.”

સોહનસિંહ બહાર આવીને આ વિરાટ ચિત્રાને જોઈ રહ્યો. ખિન્ન અવાજે એણે કહ્યું :

“બિસ્તરા બાંધો; આપણે પણ અહીં રહેવું નથી. બને એટલા જલદીથી અહીંથી ચાલી નીકળવું છે...”

સામાન તુરતોતુરત બંધાવા માંડ્યો, ને અર્ધા કલાકમાં તેો ઘોડાઓ ગામ છોડી ચાલી નીકળ્યા. ગામને મહોળ્બત કરવા કોઈ પ્રિયજન કે કોઈ દુસ્મન હવે રહ્યો નહોતો. અગ્નિશિખા હવે એમેર ખાક કરવા ધૂમતી હતી.

પાદરે વડના ઝાંડ પર, પેલું ધ્રુવડ માત્ર રાડો પાડતું હતું—સિપાહીઓને જતા જોઈને.

+

+

+

એક વર્ષ પછી ત્રણ માણસો ગામની જગાને દૂંઢતા હતા. એ ત્રણ હતા—માસ્તર, મુખી અને સોહનસિંહ. ત્રણેના મુખ પર વિષાદ હતો.

“હવે?” મુખીએ પૂછ્યું.

“આ જ આપણું ગામ; ફરી વસાવવાનું.” માસ્તરે જવાબ આપ્યો.

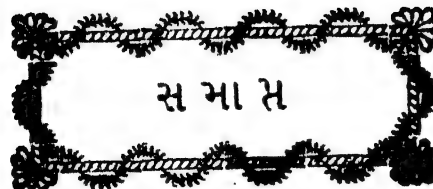
“હું ય તમારી સાથે જ છું. મારાથી આ ગામ તારાજ થયું. આ ગામ જ હવે મારું વતન!”

“એમાં તમારો શો વાંક, સરદાર! તમે તમાસી ફરજ બજાવી, ને છેલ્લે એનું પાયશ્ચિત કરી લીધું. આખરે ईશ્વરેચ્છા બલીયસિ.”

મંદિરની દેરી હજી ય અનામત હતી. દેવીના મુખ પર પ્રસન્નતા હતી.

“મા! તારે ખોળે અમે પાછાં આવ્યાં છીએ. અમને સંધરજો! અમારા દોષો બૂલી જજો!”

માના મોં પર હાસ્ય વિલસી રહ્યું.

નવાં પુસ્તકો

	શ્રી. આ.
પૃથ્વરાણી ... .. સ્વ. પ્રેમચંદજી	૩—૮
પ્રેમ-પ્રતિજ્ઞા ... .. , , ...	૩—૮
વિવાહ મંદિર ... .. નારાયણ બાણુ	૩—૦
પ્રેમ અને પૂજા ભાગ ૧/૨ લે. દર્શક [સ્વામી આનંદની અભ્યાસપૂર્ણ પસ્તાવના સાથે]	૫—૦
અજ્ઞાતા ... .. યુ. વ. શાહ	૧—૮
વિસર્જન ... .. અનુ. પલાશ ... .. (પતિતાઓની હૃદયદ્રાવક કથાઓ)	૨—૮
અહિંસાર ... .. પલાશ	૩—૦
(ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્ર. દેસાઈની પ્રસ્તાવના સાથે)	

હવે પછી:—

પરિહાસ સ્વ. પ્રોફે. નવલરામ જ. ત્રિવેદી (છપાય છે)	
રાજકારણના પાયા ... (પ્રોફે. હેરોલ્ડ લાસ્કીના (, ,) Grammer of Politics નો ભાવાનુવાદ) અનુ. નીરુ દેસાઈ	
ભાસેગા ઓર કાટ્ટેગા ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્ર. દેસાઈ (, ,)	
કલંક શોભા.....પ્રોફે. ના. સી. ફડકે (, ,) અનુ. ભાસ્કરરાવ વિદ્યાસ	

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

અમારી બે ગ્રંથાવલિઓ

મૃદુલ
વર્ષ બીજું
★
અહિંકાર

પલાશ
કિ. ૩-૦-૦

★
ઘુવડ બોલ્યું
નીરુ દેશાઈ.
કિ. ૨-૪-૦

★
પરિહાસ
(છપાય છે.)

સ્વ. પ્રોફે. નવલરામ જ. ત્રિવેદી.

(દરેક ગ્રંથાવલિનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. આઠ)

ગ્રાહક થવા સારું સત્તર લખોઃ—

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

યુગધર્મ
વર્ષ ત્રીજું
★
વિવાહ મંદિર

નારાયણબાબુ
કિ. ૩-૦-૦

★
વૃજરાણી
સ્વ. પ્રમયંદજી
કિ. ૩-૮-૦

★
અભિસારિકા
(છપાય છે.)

મૃદુલ ગ્રંથાવલિ

નિયમો

- ૧ આ ગ્રંથાવલિનું વર્ષ કારતક સુદ ૧ થી આસો વદ ૦)) સુધીનું ગણાયે.
- ૨ આ ગ્રંથાવલિમાં, દર વર્ષે ત્રણથી ચાર પુસ્તકો દ્વારા, સાતસોથી આઠસો પાનાનું વાંચન આપવામાં આવશે.
- ૩ દરેક પુસ્તક ગ્રાહકને ઘરખેડાં મળશે. અને ગ્રંથાવલિનું છેલ્લું પુસ્તક નવા વર્ષનું લવાજમ વસૂલ કરવા માટે વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે, જે કોઈ ગ્રાહકે ગ્રાહક તરીકે કમી થવું હોય તો અમને અગાઉથી ખબર આપવી જોઈશે, જેથી તેમનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. નહિ કરતાં બૂકપોસ્ટથી રવાના કરવામાં આવશે.
- ૪ વી. પી. પાછું વાળનાર ગ્રાહકને છેલ્લા પુસ્તક પર કાંઈ અધિકાર રહેશે નહિ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦ (દેશમાં)

લખો:—

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ

